

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Tjitske Akkerman, Liesbeth Bervoets, Thea Campagne, Roos de Haas, Joke Hermesen, Sylvia Lammers, Alkeline van Lenning, Riet Paasman, Greetje Timmerman, Odile Verhaar, Ingrid Visser, Monique Volman, H       Vossen

Redactieraad

Titia Bos, Jeanne de Bruijn, Coosje Couprie, Freda Dr      , Angela Grooten, Rina Van der Haegen, Ans Hobbelink, Jytte Kronig, Greet Kuipers, Nelly Outshoorn, Janneke Plantenga, Mieke Verloo, Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in tweevoud – getikt op dubbele regelafstand en 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00
(tussen 9.00 en 13.00 uur).

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 48,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 38,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 58,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men        maand v       het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 16,50.

Ontwerp omslag: Leo de Bruin

Inhoud

Thema: Professionaliteit

- 127 Vrouwelijke professionaliteit als historische tegenspraak. Inleiding op het thema *Liesbeth Bervoets*
- 130 Pedagogische deskundigheid en de 'vrouwelijke natuur' *Jenny Dankbaar*
- 141 Levenswijsheden en boekenkennis. Jan Ligthart en anderen over pedagogische deskundigheid *Saskia van Oenen*
- 157 Het ontstaan van het sociaal werk als resultaat van een gelukkige coïncidentie. De articulatie van een vrouwelijke professionaliteit in het sociaal werk rond de eeuwwisseling *Liesbeth Bervoets*
- 174 *Recensie*: Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970 van Adrianne Dercksen en Loes Verplanke *Berteke Waaldijk*

Overige bijdragen

- 176 De constructie van dilemma's in het feminisme *Aafke Komter*
- 193 De Zomeruniversiteit Groningen: vitrine van vrouwenstudies? *Mineke van Essen en Jacqueline Sibbes*

Recensies

- 201 'Verkrachting verbeeld. Seksueel geweld in cultuur gebracht' van Mieke Bal *Joke Hermsen en Odile Verhaar*
- 204 'Vrouwen als voorhoede' van H.M. Langeveld *Inez Orobio de Castro*
- 206 'Van ziektebehandeling naar vrouwenhulpverlening' van W.F.M. de Haes e.a. (red.) *Fransje W. van der Waals*
- 209 'Beroep: Prostitué' van Frank Belderbos en Jan Visser (red.) *Ine Vanwesenbeeck*
- 211 'City of Women. Sex and Class in New York 1789-1860' van Christine Stansell *Ali de Regt*

- 213 'Vrouwenlevens 1500-1850. Jaarboek voor Vrouwen-
geschiedenis 8' *Jannie Poelstra*
- 216 'Het vertrek. Vrouwen schrijven over ruimte in architectuur en
literatuur, fotografie en film' van Heide Hinterthür e.a. (red.)
Wies van Moorsel en Coos Huijsman
- 218 'Lover, literatuuroverzicht van de vrouwenbeweging'
Rosemarie Buikema
- Verslagen van bijeenkomsten*
- 220 Themadag Breed Overleg Vrouwen en Ontwikkeling i.o.,
12 september 1987 te Arnhem *Monica Maassen-van den Brink*
- 221 De Hoogleraren van vrouwenstudies: supermoeders of
stiefmoeders? Verslag van een forum met zes hoogleraren te
Nijmegen *Sylvia Lammers en Hélène Vossen*
- 225 Met het oog op 2000. Studiedag STEO, 27 januari 1988 te
Scheveningen *Erna Kas*
- 228 Kroniek
- 230 IAV-inventarisatie
- 235 Summaries
- 237 Gegevens over de auteurs

Rectificatie

In het vorige nummer van *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* (nr. 33, 1988) zijn in het artikel van Els Bransen: 'Wankele wezens. Het premenstrueel syndroom en de constructie van vrouwelijkheid', enkele fouten geslopen:

— p. 34, tweede alinea: 'Frank's versie van de endocrinologie, zoals ze zichtbaar wordt in *haar* (premenstruele spanning)': dit moet zijn: *zijn* (pr.s.), omdat het terugverwijst naar *Frank*.

— p. 39, eerste alinea onder de kop: 'Waar de psychosomatici ernaar streven dat vrouwen de beperkingen van het vrouwzijn *als* gezond leren accepteren'. Het woordje *als* moet weg; het gaat hier niet om gezonde beperkingen, maar om het (op) gezonde (wijze) accepteren ervan.

— p. 30, noot 8: de volledige referentie luidt: George W. Corner, 'The early history of the oestrogenic hormones', in: *The Journal of Endocrinology*, vol. 31, 1965, R3, pp. iii-xvii.

Liesbeth Bervoets

Vrouwelijke professionaliteit als historische tegenspraak

Inleiding op het thema

De verdenking dat professionalisering op een samenzwering tegen leken berust, is ook in feministische kringen wijdverbreid geweest. De feministische beweging heeft zich lange tijd als anti- deskundig opgesteld. De waarheid van deskundigen over vrouwen werd veelal als een vertekening van de feitelijke ongelijkheid van vrouwen aan de kaak gesteld. Ziekte en gekte golden bovenal als gezonde reacties op het ziekelijke van de sociale verhoudingen waarin vrouwen moesten leven. Het onthullen van de politieke waarheid over vrouwelijke onderdrukking of verzet ontmaskerde de ondeskundigheid van de deskundige. De grote bestseller van het anti-deskundigheid-strijdperk *For her own good* toont een aaneenschakeling van wetenschappelijke manipulaties van vrouwen, die erop gericht zijn hen in de rol van huisvrouw en moeder op te sluiten en hen als het proto-type van de leek, de ondeskundige pur sang te etiketteren. Deskundigen van het vrouwelijk geslacht verschijnen in dit boek voornamelijk als handlangers van de man, de deskundige bij uitstek. Door het vrouwelijk bewustzijn van het bedrog van deskundigen te bevrijden, kon de weg worden vrijgemaakt voor het opdelven van collectieve kennis van en over vrouwen, die recht zou doen aan de authenticiteit van het vrouwenbestaan. De twee figuren die deze feministische kennis representeren zijn de geëmancipeerde leek en de feministische deskundige. De eerste moet als 'ervaringsdeskundige' de theoretische kennis van de deskundige corrigeren en aanvullen. De tweede stelt de kennis die zij zich beroepshalve heeft eigengemaakt ten dienste van de beweging en tracht zodoende de machtsongelijkheid tussen leek en deskundige te verkleinen. De ervaringen en klachten van vrouwen interpreteert ze als een gevolg van hun ongelijke sociale positie.

De doorbraak van feministische deskundigheid is nog eens versterkt door een tegengestelde beweging, die niet de dienstbaarheid aan de beweging, maar de ontplooiing van de eigen deskundigheid hoog in het vaandel heeft staan. De promotoren van het vrouwelijk managen, de loopbaanplanning en positieverbetering via 'netwerken' beroepen zich op een specifieke

vrouwelijke deskundigheid, die vrouwen naast de algemene, gangbare kwalificatie hebben in te brengen.

Hoe verschillend er door feministen gedacht mag worden over dergelijke tendensen, het valt niet te ontkennen dat zij hebben bijgedragen aan een grotere aandacht voor professionalisering en deskundigheid, al blijft het een discussiepunt op welke termen het bevorderen van beide wenselijk is.

De huidige discussie over professionalisering bevat alle elementen die ook in dit themanummer aan de orde komen. In een aantal historische case-studies zal de rol van sekse bij de articulatie van verschillende soorten deskundigheden en de afbakening van specifieke professionele domeinen worden onderzocht. De omschrijving van deskundigheid impliceert per definitie een afbakening van datgene wat niet deskundig is. Deskundigheidsaanspraken berusten op de exclusieve toeëigening van kennis en vaardigheden en op het ordenen en categoriseren van beide. Sekse blijkt in deze processen van ordening en categorisering, insluiting en uitsluiting, soms in de hoedanigheid van onderscheid, soms als tegenstelling een belangrijke rol te spelen. Het sekseverschil structureert wat en wie op grond waarvan als deskundig wordt beschouwd. Andere dichotomieën, zoals theorie/praktijk, leek/deskundige, cultuur/natuur, gevoel/ratio enzovoort, worden in correlatie met mannelijkheid en vrouwelijkheid nader ingevuld. Dit themanummer laat zien welke verschillende betekenissen van vrouwelijkheid er geproduceerd zijn bij de omschrijving van deskundigheid en hoe verschillend de implicaties zijn, die een specifieke invulling van de relatie vrouwelijkheid en professionaliteit met zich meebrengt.

Het themagedeelte opent met een bijdrage van Jenny Dankbaar over de pedagoog Gunning, in wiens concept van de pedagogie vrouwelijkheid als exemplarisch voor ondeskundigheid verschijnt en vrouwen slechts als object van pedagogische bemoeiing benoemd worden.

Saskia van Oenen behandelt de pedagogische visie van de onderwijzer Jan Ligthart in het licht van zijn onderwijskundige activiteiten. Zijn visie op de gezinssituatie als de meest bevoorrechte opvoedingssituatie bezorgt hem een zekere mate van populariteit onder moeders en vrouwelijke onderwijzeressen en brengt hem in tegenspraak met onderwijzers die voor beroepserkenning strijden.

Het artikel van Liesbeth Bervoets gaat over de vraag op welke manieren sekse is gebruikt bij de articulatie van het sociaal werk als beroep. Het laat zien hoe de definitie van de professionele identiteit van de sociaal werker beïnvloed is door de opkomst van de feministische en socialistische

beweging aan het eind van de vorige eeuw. De pioniers van het sociaal werk bedienden zich van de metafoor van het 'geestelijk moederschap' bij de constructie van een professionele identiteit, die tegelijkertijd het vrouwelijk equivalent was van en een kritiek impliceerde op de dominante mannelijke opvatting van het professionalisme.

Tezamen demonstreren deze drie artikelen hoe essentieel sekse is als afbakeningsprincipe bij de omschrijving van deskundigheid en hoe verschillend de invulling is die vrouwelijkheid daardoor kan krijgen.

Jenny Dankbaar

Pedagogische deskundigheid en de 'vrouwelijke natuur'

Omstreeks 1900 werd ook in andere dan feministische kringen gediscussieerd over vrouwelijkheid, deskundigheid en de relatie daartussen. In pedagogische debatten blijkt dit onderwerp eveneens een 'hot issue' te zijn geweest. In de toenmalige pedagogische tijdschriften verschijnt de pedagogiek als een 'professie-in-wording', waarvan het nut nog bewezen en gelegitimeerd moet worden. Een van de vragen waar men mee worstelt, is wie op grond van welke kwalificatie, over 'pedagogische' of opvoedersdeskundigheid beschikt. De opvoed(st)er vormde (en vormt) in de pedagogische conceptvorming een cruciaal punt: opvoed(st)ers worden immers geacht de pedagogische theorie in de praktijk 'waar te maken'. Gezien de veelheid aan tegenstellingen die volgens pedagogen inherent waren aan de opvoeding – individu-gemeenschap, natuur-cultuur, emotie- ratio, mannelijkheid-vrouwelijkheid – moest de opvoed(st)er een ware evenwichtskunstenaar zijn. Als remedie stelden verschillende pedagogen voor de opvoederstaken te structureren. Al naar gelang het opvoedingsterrein waarop zij werkzaam waren en naar gelang hun *seks*e, zouden opvoed(st)ers specifieke kwaliteiten moeten ontwikkelen om veronderstelde beperkingen van de afzonderlijke opvoedingsterreinen en van 'mannelijke' en 'vrouwelijke' opvoederskwaliteiten te compenseren.

De pedagoog J.H. Gunning Wz. (1859-1951) kan als exemplarisch voor dit standpunt beschouwd worden. In zijn optiek zijn het evenwel met name 'vrouwelijke' tekorten die gecompenseerd zouden moeten worden – en daardoor staan 'vrouwelijkheid' en 'pedagogische deskundigheid' in zijn pedagogiek op gespannen voet. Vooronderstelde 'vrouwelijke' tekortkomingen worden door hem breed uitgemeten, waartegenover als contrast de positieve hoedanigheden van de professionele pedagogische deskundige gestalte krijgen.

Gunning werd in zijn tijd reeds beschouwd als een der grondleggers van de Nederlandse pedagogiek.¹ Uit de verschillende werkzaamheden en activiteiten die hij ontplooide blijkt dat Gunning zich niet alleen op wetenschappelijk niveau met pedagogiek bezighield. Zo was hij onder andere districts-schoolopziener te Amsterdam, lid van het Algemeen College van Toezicht, Bijstand en Advies voor het Rijks-, Tucht- en Opvoedingswezen, en zowel docent aan, als voorzitter van het bestuur van de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk. Dat laatste is nogal opmerkelijk omdat deze school sterk geassocieerd werd met de feministische beweging. Tussen 1900 en 1926 voerde hij bovendien de eindredactie van *Het Kind*, een gezinspedagogisch tijdschrift.²

Dit artikel is gebaseerd op de debatten die in de periode 1900- 1920 in dit tijdschrift gevoerd werden. Als doelstelling van dit blad werd in de eerste aflevering de verbetering van de 'opleiding' van 'ouders en opvoeders' genoemd. Deskundigheidsbevordering dus – en die bleek in de praktijk vooral voor moeders te zijn bedoeld. Gunning was in dit blad prominent aanwezig door werk van auteurs die – in veel gevallen – zijn eigen standpunten onderschreven, en door een grote hoeveelheid artikelen van zijn eigen hand. Artikelen waarin hij de ontwikkeling van de pedagogiek als academische discipline en de 'professionalisering' van de pedagogische praktijkvelden (met name 'school' en 'gezin') becommentarieerde.

Naar een pedagogische wetenschap?

Hoewel er rond 1900 nog geen sprake was van een geïnstitutionaliseerde wetenschappelijke pedagogiek, was pedagogiek als zodanig geen nieuw verschijnsel. Door de eeuwen heen hebben mensen zich als 'pedagoog' opgeworpen, al dan niet met een claim op 'wetenschappelijke geldigheid' van hun beweringen. Vooral na de Verlichting werd die claim versterkt door de notie dat rationele, wetenschappelijke kennis uiteindelijk tot de ultieme waarheid kan leiden. Veel deelnemers aan de pedagogische debatten rond

1. Als classicus begon hij zijn carrière als leraar aan verschillende gymnasia. Reeds in die periode trad hij ook als 'pedagoog' naar buiten. In 1900 werd hem als eerste in Nederland een privatdocentschap in de pedagogiek toegekend (Eerst in Utrecht, later in Amsterdam). In 1923 werd hij in Utrecht tot buitengewoon hoogleraar benoemd.

2. *Het Kind*, tijdschrift voor ouders en opvoeders (1902- 1942), voortzetting van *Maatschappelijk Werk Afdeling B; Opvoedkunde en Hygiene* (1900-1902). In dit artikel baseer ik mij op de jaargangen die verschenen in de periode 1900-1920.

de eeuwwisseling tekenden daartegen verzet aan. Dit gekritiseerde ‘rationeel- wetenschappelijk’ denken verschijnt in deze debatten overigens niet als een eenduidig wetenschappelijk concept, maar veeleer als een verscheidenheid van op de natuurwetenschappen georiënteerde benaderingen van de sociale werkelijkheid. In *Het Kind* worden vooral verschillende interpretaties van de evolutietheorie gekritiseerd. In de debatten die in *Het Kind* over de mogelijkheid of wenselijkheid van een pedagogische wetenschap gevoerd werden, ging het dus om de vraag of de pedagogiek op *deze* wetenschapsopvatting gefundeerd zou moeten zijn. Voorstanders van dat laatste waren veruit in de minderheid.

Dat de ‘natuurwetenschappelijke’ benaderingen toch zoveel aandacht kregen heeft vooral te maken met de niet aflatende ijver waarmee tegenstanders meenden die te moeten bestrijden. Critici van het rationeel-wetenschappelijk denken vonden dat daarin geen plaats zou zijn voor zaken als emotionaliteit, irrationaliteit of onvoorspelbaarheid. De werkelijkheid zou in dit denken immers verklaard worden uit en herleid worden tot onomkeerbare *natuurprocessen*, waardoor de ‘vrije menselijke geest’ en zijn potentie om in de omstandigheden in te grijpen uit het zicht zouden geraken. Zedelijke opvoeding, die synoniem werd geacht met wilsvorming, zou in zo’n statisch en deterministisch kader niet denkbaar zijn. De pedagogiek zou dan ook niet op ‘de wetenschap’, maar op de (christelijke) ethiek gefundeerd moeten zijn.

Net als anderen kritiseert Gunning de natuurwetenschappelijke benaderingen van de sociale werkelijkheid, omdat de mens daarin als een ‘natuurprodukt’ wordt opgevat, waardoor aan het geestelijk leven van de mens geen plaats toegekend zou worden. Toch hebben de stormachtige ontwikkelingen van diezelfde wetenschap naar Gunnings mening ook bijgedragen aan de verhoging van de kwaliteit van het materiële bestaan – net als ontwikkelingen op de terreinen van handel, nijverheid en kunst. Dat is op zichzelf positief, en daarom is de vraag of moderne culturele ontwikkelingen (waaronder die van de wetenschap) van de hand gewezen moeten worden niet relevant, aldus Gunning. De vraag is veeleer hoe de mens in de moderne, materiële cultuur zijn of haar geestelijke zelfstandigheid (= onafhankelijkheid van de zinnelijke, natuurlijke wereld) kan handhaven. Ten aanzien van dit laatste ziet Gunning een belangrijke taak voor de religie weggelegd.

Door noch wetenschap, noch christelijke ethiek als exclusieve waarheid aan te wijzen, lijkt Gunning niet alleen te verschillen van diegenen die een op de natuurwetenschappen georiënteerde mens- en maatschappijvisie voorstaan, maar ook van orthodox- christelijke pedagogen. Deze traden tot de jaren rond de Eerste Wereldoorlog ‘wetenschap’ als een concurre-

rende 'waarheid' met uiterste terughoudendheid tegemoet.³ Voor Gunning is wetenschappelijke kennis altijd voorlopige kennis en dat geldt zowel voor wetenschappelijke hypothesen als voor de resultaten van de wetenschap. Hij trachtte zo een pedagogisch concept te ontwikkelen waarin zowel wetenschap als christelijke ethiek een plaats hadden, zodat begrippen als individualiteit en veranderbaarheid voor de pedagogische conceptvorming behouden konden blijven.

Toch was het probleem van de relatie wetenschap-ethiek daarmee niet opgelost. Dat blijkt vooral in debatten over het concrete pedagogisch handelen, over 'de praktijk'. Worden in de debatten over de *vooronderstellingen* van de pedagogiek 'wetenschap' en 'christelijke ideologie' als afzonderlijke grootheden bediscussieerd, in de reflectie op het *pedagogisch handelen* is de wetenschap geheel naar de achtergrond verdrongen ten gunste van een pedagogische theorievorming die doordrongen is van het protestants-christelijk gedachtengoed. Binnen dat kader komen de, in oppositie tot de wetenschap zo gekoesterde begrippen 'individualiteit' en 'veranderbaarheid' in een heel ander daglicht te staan. Leken in de discussie over de vooronderstellingen van de pedagogiek deze begrippen sekseneutraal te zijn, in de debatten over het pedagogisch handelen is dat niet langer het geval.

'Natuur' in christelijke optiek

Hoewel in *Het Kind* het begrip 'natuur' als wetenschappelijke verklaringsgrond voor de sociale werkelijkheid sterk gekritiseerd werd, werden zaken die binnen de christelijke mens- en maatschappijvisie tot 'natuurlijk' werden bestempeld algemeen als uitgangspunt geaccepteerd. Binnen deze visie bestonden duidelijk omschreven opvattingen over de relatie individu-gemeenschap en over de plaats en onderlinge verhoudingen die de verschillende maatschappelijke instituties - staat, kerk, gezin, onderwijs en dergelijke - 'van nature' of volgens 'Goddelijke Ordinantie' zouden hebben. In oppositie tot het wetenschappelijk natuurbegrip werd in *Het Kind* een 'eigen', christelijk geïnspireerd natuurbegrip ontwikkeld, waarvan het eveneens statische karakter ongerefleeteerd blijft. Dat blijkt bijvoorbeeld uit

3. Theoretische reflectie werd niet van de hand gewezen, maar de gehanteerde theorievorming mocht niet strijdig zijn met de christelijke leer.

een debat tussen Gunning en mevrouw S. Ewings-Mazel over de vraag of de opvoeding zou moeten aansluiten bij de natuur van het kind.⁴

De uitvoerbaarheid daarvan wordt door mevrouw Ewings vanuit wetenschappelijk oogpunt in twijfel getrokken. Volgens haar zou er in de opvoeding veel meer rekening gehouden moeten worden met de 'natuurwetmatigheden' (zoals bijvoorbeeld ras en de specifieke omstandigheden waaronder bepaalde rassen zich ontwikkelen) die de natuur van bepaalde 'soorten' kinderen bepalen. Niet het kind als individu, maar het kind als deel uitmakend van een bepaalde 'natuurlijke', en dus onveranderbare 'soort' zou het gegeven zijn waar de opvoeder mee te maken heeft.

Voor Gunning zijn dergelijke 'wetenschappelijke' indelingen in 'onveranderbare menselijke soorten' taboe. Ewings opvattingen worden door hem gekritiseerd als statisch en strijdig met de menselijke individualiteit. In oppositie tot Ewings neemt Gunning het op voor individueel onderwijs, dat wil zeggen onderwijs waarin het kind beoordeeld wordt naar zijn prestaties op verschillende, uiteenlopende terreinen. Van zo'n benadering zou in het bestaande onderwijs nog geen sprake zijn, omdat daar tot nog toe alleen intellectuele prestaties zouden gelden. Kinderen die op een ander, niet intellectueel gebied uitblinken (bijvoorbeeld in de handvaardigheid) zouden daarvoor in het eenzijdig intellectueel gerichte onderwijs geen enkele waardering ondervinden. Omdat het onderwijs het kind niet individueel benadert, strookt het niet met de menselijke natuur en ook niet met de maatschappelijke arbeidsdeling, aldus Gunning: 'Onze geheele maatschappij berust op arbeidsdeeling en de vooruitgang is daaraan gebonden, dat zij meer en meer zoo geschiedt, dat ieder dat deel krijgt, waarvoor hij het meest geschikt is, opdat ieder zijn maximum aan de gemeenschap levere. (...) En het belang der gemeenschap is ook hier weer, gelijk altijd, identisch met het waarachtig belang en geluk van het individu.'⁵ Door een beroep te doen op een individuele 'natuurlijke' geschiktheid voor bepaalde maatschappelijke taken wordt dus de ruimte voor het individuele en het veranderbare, die op het niveau van de pedagogische vooronderstellingen zo nadrukkelijk werd geclaimd op het niveau van de praktijk weer ingeperkt.

4. C. Ewings-Mazel, 'Twee vragen en een voorlopig antwoord op beide', in: *Het Kind*, jrg. 9, pp. 89-92; J.H. Gunning Wz. (in een uitvoerige reactie op bovenstaande) 'Individuele Aanleg en Algemeene Ontwikkeling', in: *Het Kind*, jrg. 9, pp. 97-102, 105-108, 126-127, 129-132, 137-138, 153-155, 161-163.

5. J.H. Gunning Wz., 'Individuele Aanleg en Algemeene Ontwikkeling', a.w., p. 100.

Maatschappelijke arbeidsdeling en de menselijke natuur

Als het om de 'menselijke natuur' gaat, maakt Gunning een onderscheid tussen een mannelijke en een vrouwelijke natuur. Gunning is van mening dat mannen door hun 'natuurlijke aanleg' voorbestemd zijn voor het functioneren in de 'harde buitenwereld'; 'mannelijkheid' koppelt hij aan de 'mannelijke' openbare beroepsfunctie. Het 'mannelijke' verschijnt bij Gunning niet alleen als concrete, aan mannen toegeschreven eigenschappen, maar ook in algemenere zin. Arbeidsethos en plichtsbesef bijvoorbeeld, eigenschappen die als belangrijke doeleinden van de zedelijke opvoeding gelden, worden, hoewel ze uiteraard voor beide seksen gelden, als 'mannelijk' bestempeld. Terwijl het 'mannelijk' in Gunnings pedagogische conceptvorming een natuurgegeven is, zijn het vooral de omstandigheden uit de openbare, maatschappelijke en arbeidssfeer die het begrip 'mannelijk' invulling geven.

Het 'vrouwelijke' wordt vooral gerelateerd aan het 'moederlijke'. De 'rechte plaats voor de rechte vrouw' is bij Gunning, evenals bij de meerderheid van de auteurs in *Het Kind*, het moederschap binnen het gezin. In *Het Kind* wordt grote waarde gehecht aan een vernieuwde en verbeterde 'deskundigheid' van de vrouw als 'moeder', als opvoedster. Maar dat impliceert voor Gunning dat de tekortkomingen van de 'vrouwelijk natuur' worden onderstreept. Want hoewel hij meent dat vrouwen op grond van hun 'natuurlijke aanleg' zijn voorbestemd voor het moederschap, acht hij tegelijkertijd voor een goede uitoefening van het moederschap die aanleg ontoereikend. Vrouwen zouden naar de hun toegeschreven 'natuurlijke' eigenschappen liefdevol, emotioneel en irrationeel zijn. Daardoor zouden ze als opvoedster vaak te meegaand en/of inconsequent zijn, waardoor de ontwikkeling van 'innerlijke kracht', zo noodzakelijk om de eerdergenoemde algemene en 'mannelijke' kwaliteiten als arbeidsethos en plichtsbesef te ontwikkelen, zou worden belemmerd.

Ondanks Gunnings lage waardering voor het 'vrouwelijke' en de daarmee verbonden eigenschappen, kent hij daaraan in zijn pedagogie wel degelijk een plaats toe: 'tucht' en 'liefde' zouden in de opvoeding altijd onlosmakelijk met elkaar verbonden moeten zijn. Maar de manier waarop dat moet gebeuren varieert al naar gelang het gaat om 'gezin' of 'school' als opvoedingsterrein. Dat impliceert een afbakening tussen beide opvoedingsterreinen, die ook weer gevolgen heeft voor de op elk van beide terreinen vereiste opvoedersdeskundigheid.

Afbakening van school, gezin en opvoedersdeskundigheid

In Gunnings optiek hebben school en gezin, als afzonderlijke opvoedings-terreinen, elk een eigen specifiek aandeel in de opvoeding. Het gezin zou een 'natuurlijke' institutie zijn vanwege de onverbrekelijkheid van de gezinsbanden. Ouders kunnen op grond daarvan op meer gezag over en loyaliteit van de kinderen rekenen dan onderwijzers, die elkaar opvolgen. Het feit dat omgang tussen ouders en kinderen van grotere invloed is dan die tussen onderwijzers en kinderen, bezorgt de ouders een zware pedagogische verantwoordelijkheid, te meer omdat 'natuurlijke' opvoeders van het kind nog helemaal geen 'goede' opvoeders hoeven te zijn. Volgens Gunning staat in het gezin de gemoeds- of karaktervorming centraal en dat vergt een benadering van het kind waarvoor de school ten enenmale onbekwaam is.

Voor zover de school aan de karaktervorming bijdraagt, gebeurt dat op indirecte wijze, door de omgang tussen onderwijzer en kind binnen het institutionele kader van de school. Voor (klassikale) overdracht van kennis is orde noodzakelijk. De onderwijzer die zijn werk 'gewoon goed' doet, draagt niet alleen kennis over, maar bevordert – indirect – ook discipline, gehoorzaamheid en andere eigenschappen die onder de noemer 'tucht' vallen, en die dus de karaktervorming ten goede komen. Vakkennis en de kunst om die vakkennis binnen (de beperkingen en mogelijkheden van) het institutioneel kader over te brengen, blijken de factoren te zijn, waaraan de deskundigheid van de onderwijzer ontleend wordt.

De vanzelfsprekendheid waarmee in de school bepaalde zedelijke eigenschappen aangekweekt zouden worden, geldt niet voor het gezin. Het feit dat het gezin een 'natuurlijke' institutie is, brengt volgens Gunning met zich mee dat de structuur van het gezin anders is dan die van de school; het gezin '(...) moet de nodige lenigheid en plooibaarheid bezitten, en het kan ook heel wat verdragen zonder uit zijn voegen te raken, juist omdat het een natuurlijke instelling is'.⁶ De gewenste kwaliteiten van de gezinsopvoed(st)er worden niet zozeer aan de structuur van het gezin als institutie, of aan bepaalde kennis verbonden (zoals bij de onderwijzer), maar veeleer aan zijn/haar persoonlijkheid. Bij verdere invulling van de persoonlijkheid van de gezinsopvoed(st)er blijkt bovendien een onderscheid te worden aanbracht tussen mannelijke en vrouwelijke opvoeders.

Binnen Gunnings kader geldt voor de mannelijke gezinsopvoeder dat

6. J.H. Gunning Wz., 'Over de onderlinge betrekking van School en Huisgezin', in: *Het Kind*, jrg. 8, p. 114.

hij in aansluiting bij zijn 'natuurlijke' positie in de openbare sfeer 'gewoon zijn best moet doen'. Gunning verwacht van mannelijke gezinsopvoeders dat zij de karaktervorming van de kinderen bevorderen door op grond van hun 'rationele' natuur een tegenwicht te bieden tegen de 'vrouwelijke' toegevendheid. De deskundigheid van de mannelijke gezinsopvoeder lijkt, net als bij de onderwijzer, ontleend te worden aan de 'van nature' mannelijke openbare arbeidssfeer. Vaders moeten zich van hun verantwoordelijkheid bewust zijn. Op grond van dat verantwoordelijkheidsbesef zouden zij ook in staat moeten zijn hun kinderen het goede voorbeeld te geven en met behulp van 'tucht' voor te bereiden op de regels die gelden in de 'harde buitenwereld', buiten de bescherming van het gezin.

De bijdrage van de vrouwelijke gezinsopvoeder blijkt veel minder duidelijk te formuleren, ondanks het feit dat alle auteurs in *Het Kind* eenstemmig steeds weer het grote belang van de moeder voor het gezin(sleven) bejubelen. In zijn uiteenzettingen over het concrete pedagogisch handelen voert bezorgdheid over de 'zedelijke verwildering', die met de ontwikkeling van handel, nijverheid en wetenschap gepaard zou gaan, de boventoon. 'Tucht' is een eerste vereiste om aan die verwildering paal en perk te kunnen stellen, aldus Gunning. Maar voor het uitoefenen van tucht moeten 'vrouwelijke' waarden en eigenschappen zoveel mogelijk beheerst, ingehouden worden, zowel in de openbare als in de privésfeer.

Over de vraag wat een positieve invulling van het 'vrouwelijke' zou kunnen behelzen, bestaat in *Het Kind* volstrekt geen eenduidigheid. Dat laatste wordt door Gunning, en ook anderen, als een probleem onderkend, en dat leidt in *Het Kind* tot een tweetal brandende kwesties, te weten de vraag wat de 'vrouwelijke natuur' eigenlijk precies inhoudt en de vraag naar een mogelijke specifiek vrouwelijke pedagogische of opvoedersdeskundigheid. Omdat volgens Gunnings interpretatie van de 'maatschappelijke arbeidsdeling' de bestemming van vrouwen in het gezin ligt, ziet hij het vrouwenvraagstuk als onlosmakelijk verbonden met pedagogische kwesties; '(...) Is niet de vraag naar de roeping en bestemming der vrouw een pedagogische vraag bij uitnemendheid?'⁷

In Gunnings visie beschikt de vrouw over een 'natuurlijke aanleg' en daarbij behorende eigenschappen, en daarom acht hij opleidingen die bij die 'vrouwelijke natuur' aansluiten noodzakelijk. Maar dat moet uiteindelijk leiden tot de ontwikkeling van *pedagogische* deskundigheid bij vrouwen en daarvoor zijn *pedagogische* deskundigen nodig. Vanuit het streven naar

7. J.H. Gunning Wz., 'Op het psychiatrisch congres I', in: *Het Kind*, jrg. 8, p. 145.

legitimatie van pedagogische deskundigheid is Gunning wars van door sommige feministen geclaimde 'vrouwelijke deskundigheid'.

Discussies over de 'vrouwelijke natuur'

In *Het Kind* verschijnen discussies over 'het vrouwelijke' op twee niveaus: algemeen en bijzonder. Op het algemene niveau gaat het om de vraag wat het 'vrouwelijke' of de 'vrouwelijke natuur' nu eigenlijk *is*. In dat kader verschijnen in *Het Kind* regelmatig korte verslagen van wetenschappelijk onderzoek naar de vooronderstelde specifieke eigenaardigheden van beide seksen. (Dergelijk wetenschappelijk onderzoek naar het sekseverschil was in deze tijd overigens heel gangbaar.) In deze verslagen, veelal van de hand van Gunning, blijkt de eerder weergegeven kritiek op het begrip 'natuur' als wetenschappelijke verklaringsgrond, of kritiek op diegenen die wetenschap als waarheid opvatten, op de achtergrond te zijn geraakt.

Het is opmerkelijk dat de gepubliceerde 'wetenschappelijke' bevindingen vaak treffende overeenkomsten vertonen met Gunnings opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid in het algemeen en met zijn lage dunk van vrouwelijkheid in het bijzonder. In de veertiende jaargang komt hem dat op een debat te staan met mevrouw H. Droogleever-Fortuyn.⁸ Aanleiding is een korte weergave in *Het Kind* van een wetenschappelijk onderzoek waaruit blijkt dat meisjes minder trouw zijn dan jongens. In haar reactie zegt mevrouw Droogleever-Fortuyn teleurgesteld te zijn in de redactie, omdat er zonder relativerend commentaar een vooroordeel over meisjes afgedrukt wordt. Hoewel ook zij uitgaat van een verschil tussen de mannelijke en de vrouwelijke natuur, vindt zij dat in de literatuur de negatieve kwaliteiten van vrouwen veel te eenzijdig de aandacht krijgen. Als 'tegenwicht' geeft ze een aantal citaten van de Groningse professor Nijhof weer, waarin deze zich positief over vrouwen uitlaat.

Gunning antwoordt dat het artikel waaruit de gewraakte bevindingen afkomstig waren, geschreven was 'tot verheerlijking van de vrouw en hare superioriteit', maar dat daarin ook op de verschillen tussen mannen en vrouwen was gewezen. En met dergelijke verschillen zou zowel in de maatschappij als in de opvoeding nog veel te weinig rekening gehouden worden. Daarom acht Gunning wetenschappelijk onderzoek hiernaar van groot belang, immers, het zou de vrije ontwikkeling van beide seksen, elk naar 'ei-

8. H. Droogleever-Fortuyn, 'Verschillen tusschen jongens en meisjes' (ingezonden), in: *Het Kind*, jrg. 14, pp. 13-14; 'Ingezonden', in: *Het Kind*, jrg. 14, p. 20.

gen aard', zeer ten goede komen: 'Alleen de waarheid (over het sekseverschil, *J.D.*) maakt vrij en is werkelijk bevorderlijk aan het heil van personen, geslachten, volken.'⁹ Door de waarheid over het sekseverschil in het algemeen, en over de 'vrouwelijke natuur' in het bijzonder, te ontsluiten zou de 'wetenschap' een einde moeten maken aan de onduidelijkheid die er met name omtrent het 'wezen' van de vrouw zou bestaan.

Diezelfde onduidelijkheid omtrent de precieze invulling van de categorie 'vrouwelijkheid' wordt door Gunning overigens veelvuldig als argument gehanteerd om kritiek van vrouwelijke auteurs te weerleggen. Meerdere malen kritiseert hij vrouwen vanwege hun 'vrouwelijke' manier van schrijven, waardoor zij de neiging vertonen door te draven, de zaken subjectief te beschouwen en de kern van de discussie uit het oog verliezen. In dergelijke discussies, waarin Gunning de kritiek van vrouwen gebruikt als 'bewijs' voor zijn eigen opvattingen over vrouwen/de 'vrouwelijke natuur', verschijnt Gunning als de mannelijke, rationele pedagoog die in alle irrationele verwarring orde komt scheppen. Binnen het kader van de pedagogie als institutie-in-wording kan men ook stellen dat Gunning zich hier als 'deskundige' pedagoog ten opzichte van leken profileert – waarbij vrouwen als exemplarisch voor 'de leek' verschijnen.

In enkele bijdragen van vrouwen wordt aan de orde gesteld dat meisjes, indien zij niet trouwen tenminste, in hun eigen onderhoud moeten kunnen voorzien. Blijkens een tweetal series zijn academische opleidingen voor meisjes daarvoor niet de goede weg.¹⁰

De schrijvers zijn van mening dat een zodanig uitgebreide verstandelijke ontwikkeling het 'vrouwelijk gevoel' zou aantasten. Daardoor zou het bedrijven van wetenschap een aanslag vormen op de vrouwelijke constitutie, waardoor het toekomstig moederschap ernstig in gevaar zou worden gebracht. Op grond van hun 'natuur' zouden vrouwen dus wel verstandelijk ontwikkeld moeten worden – maar met mate. Opleidingen die wel voor vrouwen geschikt worden geacht, zijn industrie- en huishoudscholen voor meisjes uit de lagere standen en opleidingen die kwalificeren voor verschillende vormen van onderwijs of sociaal werk voor meisjes uit de hogere standen. Laatstgenoemde opleidingen zijn, blijkens de artikelen die hieraan in *Het Kind* worden gewijd, in het buitenland veelal verbonden aan het reguliere universitaire onderwijs (bijvoorbeeld voor de vakken biologie, hygiëne en psychologie), maar worden tevens gecombineerd met 'praktisch

9. J.H. Gunning Wz., 'Jongens- en meisjestrouw', in: *Het Kind*, jrg. 14, p. 15.

10. Prof. Blok, 'Vrouwelijke studenten', in: *Het Kind*, jrg. 9, pp. 69-70, 77-78, 86-87, 95-96, 103; Dr. Schrijver, 'Vrouwenstudie i.v.m. vrouwengezondheid', in: *Het Kind*, jrg. 10, pp. 167-168.

pedagogisch aanschouwingsonderwijs' – en juist deze combinatie zou bij uitstek geschikt zijn voor het vrouwelijk geslacht. Voor de Nederlandse situatie wordt de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk, en dan in het bijzonder de hier onderwezen 'Cursus A', veelvuldig als typisch vrouwenonderwijs geroemd. Volgens Gunning zou deze cursus 'geen enkele wezenlijke zijde der meer specifieke vrouwelijke opleiding verwaarlozen, evenmin als lichaams- en gemoedsverzorging (...)'.¹¹ Cursus A is een algemeen vormende opleiding, die kan dienen als voorbereiding op de School voor Maatschappelijk Werk zelf. Voor meisjes zou dit een ideale opleiding zijn, omdat die, in tegenstelling tot de universiteit, niet alleen intellectueel gericht is. Gunning vergelijkt het niveau van de Cursus met dat van het Engelse 'college': voor jongens is dat te schools, maar voor meisjes precies goed. Uit dit voorbeeld van de Cursus, die uitsluitend een *vooropleiding* van een bepaalde school is, blijkt duidelijk dat niet de kwalificatie, maar de aansluiting bij de 'vrouwelijke constitutie' het zwaartepunt vormt in de discussies die in *Het Kind* over meisjesonderwijs gevoerd worden.

Aangezien de 'vrouwelijke natuur' in het gezin al moet worden bijgestuurd is dat volgens Gunning ook – en zelfs meer – het geval buiten het gezin, waar het ongehuwde vrouwen betreft die in een pedagogisch beroep (onderwijs, kindertehuizen e.d.) werkzaam zijn. De door sommigen gesignaleerde tendens van een toename van vrouwen in dergelijke beroepen wordt door Gunning sterk veroordeeld. Volgens hem zou de voornaamste grond van die toename gevormd worden door het streven naar een emotionele behoeftenbevrediging bij met name ongehuwde, kinderloze vrouwen – en met krachten die zich door zo'n zelfzuchtige motivatie laten leiden, is de pedagogiek als professie niet gebaat, meent Gunning.

De notie dat vrouwen wel eens in hun eigen levensonderhoud zouden willen voorzien, wordt in al deze discussies nagenoeg geheel over het hoofd gezien. Voor zover vrouwen in pedagogische beroepen werkzaam zijn, ziet Gunning voor hen alleen activiteiten op uitvoerend niveau weggelegd en daarbij beroept hij zich op *pedagogische* argumenten: '(...) omdat – in 't algemeen gesproken – in *paedagogicis* de man meer geschikt is voor leiding, de vrouw meer voor uitvoering.'¹²

Als afneemsters van pedagogische adviezen en als uitvoerende krachten kent Gunning in zijn pedagogische opvattingen aan vrouwen een plaats toe. De relatie 'vrouwelijkheid' – (professionele) pedagogische deskundigheid blijkt er in datzelfde kader evenwel een te zijn van wederzijdse uitsluiting.

11. J.H. Gunning Wz., 'Een hogere school voor meisjes', in: *Het Kind*, jrg. 20, p. 147

12. J.H. Gunning Wz., 'De Engenldaalschool te Soest', in: *Het Kind*, jrg. 14, p. 154.

Saskia van Oenen

Levenswijsheid en boekenkennis

Jan Ligthart en anderen over pedagogische deskundigheid

Binnen de pedagogiek, de academische discipline die het opvoeden tot object heeft, is ‘opvoeden’ nooit als ‘typisch vrouwenwerk’ beschouwd. Dat komt onder andere doordat opvoeden in de pedagogiek niet gezien wordt als iets dat alleen in gezinnen gebeurt. School, kerk, jeugdclubs worden bijvoorbeeld ook als opvoedingsterreinen gezien en op die terreinen werken ook mannen. Bovendien is pedagogische arbeid op theoretisch niveau in de loop der eeuwen door veel mannen beoefend. Het leger der grote pedagogen, zoals ons dat in de historische overlevering wordt voorgesteld, bestaat zelfs voornamelijk uit mannen.

Bestudering van pedagogische geschriften uit de periode 1900- 1920 – de tijd waarin de pedagogiek in Nederland als academische discipline geïstitutionaliseerd raakte – bevestigt de indruk, dat de meeste pedagogen vasthielden aan de opvatting dat moeder thuis hoort bij de kinderen – hoezeer zij het overigens betreurden dat vaders zich niet ook met de gezinsopvoeding bemoeiden.¹ Gezinsopvoeding was volgens de meeste pedagogen niet alleen werk voor moeders, maar ook voor vaders. Maar terwijl van moeders werd verwacht dat zij zich qua werk exclusief aan de gezinsopvoeding wijdden, kwam dit zelfs als mogelijkheid voor vaders geen moment ter sprake.

Toch was er wel degelijk een tegenstem te horen in dit koor van overwegend gelijkgestemden; die tegenstem was het duidelijkst te vernemen in teksten van Jan Ligthart. Ligthart (onderwijzer op een volksschool in Den Haag) is vooral bekend geworden als onderwijsvernieuwer. Dit artikel belicht zijn werk vanuit een andere invalshoek. Het stelt de betekenis die in Ligtharts concept aan ‘pedagogische kennis en deskundigheid’ werd toegekend centraal. Ligtharts benadering van deze kennis en deskundigheid

1. Onderzoek in het kader van het Onderzoekszwaartepunt Vrouwenstudies UvA, getiteld *Reformpedagogen over de persoonlijkheid van de leerkracht als opvoeder in Nederland 1900-1930*.

bood een voor die tijd interessant perspectief voor vrouwen, namelijk om hun ervaringen als moeder (gezinsopvoedster) ook in andere (arbeids-)verbanden dan het gezin zelf produktief te maken.

Ligthart ontwikkelde deze visie in de context van een aantal pedagogische debatten over de kwaliteit van opvoedingswerk in school en gezin, over het moederschap, over de relatie tussen theorie en praktijk, over wetenschap en intuïtie. Dergelijke debatten werden bovendien getekend door de invloed van het toenmalige professionaliseringsstreven onder onderwijzers.

Waardering voor opvoedingswerk in school en gezin rond 1900

Naast het gezin ontwikkelde zich in de loop der negentiende eeuw, met de opkomst van het algemeen volksonderwijs, het onderwijs als grootste arbeidsterrein van de opvoeding buitenshuis. 'Onderwijzer(es) werd ook pas tegen het eind van de negentiende eeuw een beroep in de volle zin des woords: iets waar je zelfstandig je brood mee kon verdienen, met eigen organisaties, en ook het opleidingssysteem ging pas tegen die tijd iets voorstellen.²

Rond 1900 was er onder onderwijzers in Nederland een emancipatiebeweging op gang gekomen, strijdend voor hogere waardering (zowel materieel als immaterieel) van het onderwijzerswerk. Om die waardering te winnen werd in de eerste plaats de aandacht gevestigd op het grote maatschappelijke belang van de onderwijzer als *volksopvoeder*, als arbeider aan de opvoeding van de kinderen, het nieuwe geslacht. In de pedagogische wereld zelf gold het opvoedende karakter van het onderwijs als het hoogste goed; uiteindelijk hoger dan het overdragen van intellectuele kennis. Men vond wel dat *de* opvoedingsplek bij uitstek eigenlijk het gezin was: in het gezin was meer ruimte voor de individuele persoonlijkheidsvorming van kinderen vanwege de langdurige dagelijkse omgang en de veel persoonlijker verhouding die opvoeders in het gezin met kinderen konden hebben. Maar daar stond tegenover dat gezinsopvoeders meestal niet pedagogisch-deskundig geacht werden, terwijl onderwijzers(essen) voor het opvoedingswerk geschoold waren via een opleiding.

Door de opvoeder in het gezin als ondeskundig te kwalificeren, werd

2. Zie hierover wat betreft het onderwijzerschap in het algemeen: S. Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en onderwijs*. Amsterdam 1986; wat betreft de opleiding van onderwijzeressen: M. van Essen, *Onderwijzeressen in niemandsland*. Meppel 1985.

de onderwijzer-als-opvoeder weer belangrijker. Onderwijzers waren verwickeld in een professionele emancipatiestrijd waarin zij zich als professionals van gezinsopvoeders (en dat kwam neer op moeders) trachtten te onderscheiden.

Op het pedagogische arbeidsterrein 'onderwijs', waarop deze professionaliseringsstrijd woedde, konden veel vrouwen een betaald arbeidsverband buitenshuis vinden, waarvoor zij ook professioneel geschoold werden. 'Onderwijzeres' ging door voor een mooi beroep voor vrouwen, de opleiding ertoe als een voor hen heel geschikte opleiding.³ Door sommigen werd die geschiktheid in verband gebracht met een 'natuurlijke aanleg van vrouwen' voor het onderwijs-opvoedingswerk (een gedachte die haaks stond op de professionaliseringsgedachte), anderen zagen er een uitstekende voorbereiding op het moederschap in, dat in principe voor alle vrouwen in het verschiet zou liggen. Slechts bij uitzondering schreef er iemand over werk en opleiding van onderwijzeressen zonder daarbij hun potentiële of feitelijke moederschap te betrekken.

Wie denkt dat vooral mannen de moeder in de onderwijzeres aanspraken, komt bedrogen uit. Ook vrouwen lieten zich in dit opzicht niet onbetuigd. Dat hoeft niet te verbazen, in aanmerking genomen dat in de onderwijswereld de pedagogische waarde van de gezinsopvoeding in principe nog hoger werd aangeslagen dan die van het onderwijs zelf. Waarom zou een vrouw die de kans had zich exclusief aan het allerbeste opvoedingswerk te wijden, die kans laten lopen? Deze lofzang op het moederschap was onder de gegeven omstandigheden bijna onvermijdelijk een lof van het exclusieve moederschap. Want de pedagogische invloed van moeders kon alleen

Wie denkt dat vooral mannen de moeder in de onderwijzeres aanspraken, komt bedrogen uit. Ook vrouwen lieten zich in dit opzicht niet onbetuigd. Dat hoeft niet te verbazen, in aanmerking genomen dat in de onderwijswereld de pedagogische waarde van de gezinsopvoeding in principe nog hoger werd aangeslagen dan die van het onderwijs zelf. Waarom zou een vrouw die de kans had zich exclusief aan het allerbeste opvoedingswerk te wijden, die kans laten lopen? Deze lofzang op het moederschap was onder de gegeven omstandigheden bijna onvermijdelijk een lof van het exclusieve moederschap. Want de pedagogische invloed van moeders kon alleen zo groot en mooi zijn vanwege de exclusieve toewijding die de moeder de kinderen kon geven. Op die manier was de combinatie onderwijzerschap-moederschap moeilijk te verdedigen.

3. Vergelijk N. Bakker, 'Een mooi beroep voor een meisje', in *Derde Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis*, Nijmegen 1982, pp. 98-128.

*Debat over de combineerbaarheid van moederschap en
onderwijsschap*

Jan Ligthart redigeerde het tijdschrift *School en Leven*, weekblad voor opvoeding en onderwijs in school en huisgezin, waarin rond 1910 een aantal malen in heftige bewoordingen geschreven werd over de (on)wenselijkheid, de (on)toelaatbaarheid van de combinatie moederschap-onderwijsschap.⁴ Geen van de dames en heren die hierover brieven inzonden, wilde het voor die combinatie opnemen. Allen vonden het verschijnsel werkende moeder, ook al ging het dan om opvoedingswerk, hoogst problematisch en de meesten wezen dit onomwonden af. Zo ook Mathilde Berdenis van Berlekom, ex-onderwijzeres en nu moeder, dezelfde, die later samen met haar man F.M. Wibaut de publieke opinie genadeloos over zich heen zou krijgen vanwege haar buitennissig vrije opvattingen over het huwelijk.⁵ In 1909 fulmineerde zij echter nog tegen moeders die gingen werken zonder dat het absoluut nodig was om den brode. Die verdienden de titel Moeder niet.

Alleen Ligthart ging tegen deze tendens in en wijdde daar in 'De hoofdvraag en een stukje ervaring' de volgende beschouwing aan: er is historisch gezien al lange tijd sprake van veranderingen in wat tot het gezinswerk en de gezinsopvoeding zou (kunnen) behoren. Veel daarvan is inmiddels vermaatschappelijkt; en waarom zou daarbij een scheiding tussen moederzorg en natuurlijk moederschap op den duur eigenlijk ondenkbaar zijn? Verder vond hij dat moeders vaak juist extra goede onderwijzeressen waren. Hun opvoedingservaring als moeder kwalificeerde hen des te beter voor het onderwijswerk. Hij vond het jammer dat vrouwen als ze moeder werden, meestal ophielden met lesgeven. Scholen zouden best maatregelen kunnen treffen opdat moeders hun babies mee naar school konden nemen.

Drie jaar later werd de kwestie weer opgerakeld en lezers schreven dat ze niet begrepen hoe Ligthart zijn goedkeuring kon geven aan moeders die niet altijd bij hun eigen kinderen wilden zijn en daarvoor niet altijd klaarstonden. Ligthart herhaalde zijn eerdere verhaal, met de kritische toevoeging dat men zich over deze kwestie opmerkelijk genoeg nooit zorgen maakte als het ging om moeders uit de arbeiders- en winkeliersstand. Bovendien schreef hij: 'Ook wanneer iemand van mening is dat vrouwen zich

4. Zie *School en Leven*, X (1909-1910): bijdragen van J. Hobma, D. Daalder, G. Maathuis, J. Ligthart (allen mannen) en M. Berdenis van Berlekom; XIII (1911-1912): bijdragen van Theo v.d. Bijl, J. Ligthart, een man die zich 'Zelfhulp en Co.' noemde, een anonymus en mevr. H.C. Sieuwertsz. van Reesema-de Graaf.

5. M. en F.M. Wibaut(-Berdenis van Berlekom), *Wordend huwelijk*. Haarlem 1932.

beter wel helemaal op hun gezin kunnen concentreren, dan heeft hij nog het recht niet om hen het werken buitenshuis te verbieden; de keus moet aan henzelf worden overgelaten'. Hij wilde zich, als onderwijsdeskundige, alleen uitlaten over de vraag of het goed was voor het onderwijs als onderwijzers hun werk met moederschap combineerden. En daarop zei hij volmondig ja.

Zo'n stellingname ben ik verder in de pedagogische pers uit die periode nergens tegengekomen. Zeker was de onderwijzersvakbeweging gekant tegen ontslag van gehuwde vrouwen; maar dat het moederschap een voordeel was, een extra kwaliteit voor de onderwijzer(es), zou je uit die hoek nooit horen. Daarvoor was de onderwijzers-emancipatiestrijd te veel gebaseerd op het streven naar erkenning voor de specialistische deskundigheid van de professionele onderwijzers; een professionele status die vaak belicht werd door hem te contrasteren met de domme streken die ondeskundige moeders met hun kinderen uithaalden.

Debat over de kloof tussen theorie en praktijk van de pedagogiek

In de hierboven aangehaalde teksten bracht Ligthart moederschap in verband met een pedagogische deskundigheid en hij verzette zich onder andere tegen het vastleggen van bepaalde specialistische pedagogische kwalificaties. In andere teksten (die hierna aan de orde zullen komen) reflecteerde hij expliciet op de vraag wat men onder kennis en deskundigheid zou moeten verstaan.

Nu was debatteren over de vraag 'wat is kennis' rond 1900 een geliefde bezigheid van vele pedagogische auteurs. De pedagogiek had in die tijd als wetenschap nog geen geïnstitutionaliseerde vorm gekregen: aan de universiteit kon geen pedagogiek gestudeerd worden en niemand kon zich dus op formele kwalificatie-criteria beroepen in beweringen omtrent zijn of haar deskundigheid. In 1899 was er weliswaar voorzichtig een eerste privatdocentschap- pedagogiek ingesteld aan de Utrechtse universiteit, maar de eerste echte leerstoelen kwamen pas rond 1920. In de tussenliggende jaren werd de legitimiteit van een formele pedagogische wetenschap nogal eens in twijfel getrokken door auteurs die zelf voor gerenommeerde pedagogen doorgingen. Hoe kwam dat?

De christelijke stemmingmakerij tegen een 'staatspedagogiek' speelde daar een rol bij, maar er waren ook aan de pedagogiek zelf ontleende argumenten. De crux was in de woorden van pedagoog Casimir: 'er

gaapt een groote kloof tusschen de theorie en de praktijk (van de opvoeding)'.⁶ Hierover was iedereen het roerend eens. De pedagogische theorie die onderwijzers in hun opleiding meekregen, werd sinds ongeveer 1895 in een toenemende stroom artikelen en tegen 1905 bijna unaniem, afgekraakt: die theorie was 'slechts onvruchtbare boekenwijsheid', terwijl een goede opvoedkunde zou moeten groeien uit inzichten die in de levende opvoedingspraktijk zelf geworteld waren.⁷ Want een theorie of methode kon nog zo verantwoord lijken op papier – het toetsingsmoment lag in de uitvoerbaarheid door opvoeders, in hun steeds verschillende omstandigheden, met steeds individueel verschillende kinderen. De vraag die naar aanleiding hiervan steeds weer gesteld werd was: wees die kloof tussen theorie en praktijk op de ontoereikendheid van de bestaande theorievorming, of op de onmogelijkheid om hoe dan ook langs wetenschappelijk- theoretische weg tot produktieve pedagogische kennis te komen?

Tot rond 1920 bleven pedagogen aarzelen in hun pogingen deze vraag te beantwoorden. Tot die tijd bleef men unaniem twijfelen over de wenselijkheid en legitimiteit van pedagogische stelselvorming. De bedenkingen inzake stelselvorming brachten met zich mee, dat de opvoeder-in-de-praktijk in het discours als des te belangrijker naar voren geschoven werd.

In bijna alle pedagogische tijdschriften werden bijdragen van 'practici' als onderwijzers of moeders daarom ook zeer op prijs gesteld. Op die manier zou een uitwisseling van ervaringen en gedachten georganiseerd kunnen worden tussen opvoeders in verschillende situaties, tussen de verschillende invalshoeken van 'theoretische reflectie' en 'praktijkervaring'; dit als voorwaarde voor een pedagogische discours dat geen rigide stelselvorming tot grondslag of tot gevolg zou hoeven te hebben.

Er was onder pedagogen in het algemeen dus wel degelijk sprake van reflectie op de vraag, wat onder kennis en deskundigheid verstaan kon worden. Waarom leidde dit dan alleen bij Ligthart tot positieve waardering voor de pedagogische deskundigheid van moeders inzake opvoedingsarbeid buitenshuis?

Ligthart over ervaringskennis van opvoeders in gezin en school

In de tijd dat Jan Ligthart het tijdschrift *School en Leven* oprichtte, projecteerde de pedagogische wereld haar afkeer van 'rigide stelselvorming' graag op de pedagogische 'leer' die in de negentiende eeuw dominant was ge-

6. R. Casimir, 'Tot aanval en verdediging', in: *School en Leven*, V, p. 5.

7. Zie hierover S. van Oenen, 'De ethiek van het onderwijzersberoep rond de eeuwwisseling', in: *Comenius*, 4 (1984), nr. 1, pp. 51-68.

weest. Die oude pedagogiek werd nu verweten, dat zij geen rekening had gehouden met psychologische verschillen tussen kinderen en ook tussen opvoeders. Een moderne pedagogiek zou gebaseerd moeten zijn op ontwikkeling van inzicht in de individuele eigenaardigheden die ieder mens, ieder kind van zichzelf bezat. Jan Ligthart gaf hier zijn eigen interpretatie van in een beschouwing 'Over opvoeding': 'Hoe herinner ik mij die dagen, waarin ik, voorgelicht door een boekerig, filosofisch onderwijs in de zielkunde, het plan vormde voor een ideale opvoeding'. Vol optimisme begon hij aan het opvoedingswerk. De hele wereld zou hij kunnen hervormen door de kinderen (het nieuwe geslacht) te kneden naar het pedagogische ideaalbeeld. Pas door zijn praktijkervaring met kinderen werd hij wijzer: het kind is geen blank vel papier, door de opvoeder te beschrijven, 'ze hebben hun eigen aard meegebracht'. De belangrijkste taak van de opvoeder was daarom die individuele aard door observatie te leren kennen. Deze nieuwe zienswijze gaf de opvoeder weliswaar minder zekerheid dan de oude, maar 'zoodra we de oude opvatting met volle overtuiging hebben prijsgegeven, zoodra we het *zoeken* hebben gekozen voor het *gevonden hebben*, wordt onze geheele opvoedingstaak, ons geheele *opvoedingsleven* zooveel rijker en mooier. (...) Onze eigen kinderen, we zien ze in hun kenmerkende eigenschappen steeds helderder en scherper: onze eigen middelen, we kiezen ze steeds practischer, doelmatiger. Wat 'n genot, om die zieleplanten zoo vrij te zien uitgroeien!'⁸

Zo voorgesteld was het dus de individuele opvoeder in de praktijk die de beste kennis over het kind kon opbouwen en die daarbij de beste opvoedingsmiddelen kon bedenken. Ligthart maakte in dit opzicht geen verschil tussen opvoeders in school of gezin; hij was er juist nadrukkelijk op uit de scheiding tussen deze beide opvoedingsgebieden te laten vervagen. Ligtharts pedagogische reflecties hadden hun wortels niet alleen in zijn onderwijspraktijkervaring, maar ook in de gezinsopvoeding. Zijn opvattingen over goed onderwijs illustreerde hij van tijd tot tijd ook met positieve voorbeelden van de speelse, liefdevolle omgang tussen moeders en kinderen. Onder de titel *Dat kan toch ook wel?* beschreef hij hoe een moeder haar vijfjarige dochter in de tuin stimuleerde bij een ontdekkingstocht naar de plantenwereld, waardoor de kleine haar opmerkingszin en onderscheidingsvermogen kon oefenen.⁹ De moraal van het verhaal: hoe spelen en leren in elkaar overvloeiden onder leiding van een enthousiaste moeder, wier enthousiasme en subtile begeleidingsvermogen voortkwam uit haar liefde voor

8. In: *School en Leven* VI, 1905, pp. 337-343.

9. In: *School en Leven* II, 1900, pp. 65-68.

het kind en aan de daaraan verwante eigenschap, zich in de speelse kinder-geest te kunnen inleven.

Ligthart liet in zijn artikelen moeders vaak de rol spelen van het goede voorbeeld voor opvoeders en onderwijzers. Naar zijn idee hadden onderwijzers een achterstand op moeders, onder andere omdat zij in de school moesten werken. De school was in vergelijking met het gezin, dat in het volle leven stond, een artificiële opvoedingsplek. De band tussen opvoeders (ouders) en kinderen was een natuurlijke in plaats van een kunstmatige, formele, beroepsmatige. In zijn eigen onderwijsvernieuingspraktijk op een school in Den Haag trachtte hij de kloof tussen de school en 'het volle leven', tussen de artificiële en de natuurlijke opvoedingsplaats, zo klein mogelijk te maken. Ligthart erkende dat het, binnen de beperkingen van de schoolsituatie, voor onderwijzers weliswaar een stuk moeilijker was dan voor moeders in de gezinssituatie, om zo'n natuurlijke en vrije opvoeding te realiseren. Maar daar moesten onderwijzers toch zoveel mogelijk naar toe werken.¹⁰

Wetenschap of intuïtie

Nu was Ligthart niet de enige die aan de band tussen moeders en hun kinderen een speciale kwaliteit toeschreef. Op grond van soortgelijke gedachten van andere pedagogen werd aan de gezinsopvoeding hoge waarde toegekend. Maar dezen schreven in dit geval vaak bij voorkeur over moederlijke of vrouwelijke intuïtie. Van die intuïtie had niet iedereen een hoge pet op. Voor een man als J.H. Gunning (in die tijd nagenoeg de meest gezaghebbende pedagoog) stond die zogenaamde intuïtie voor typisch vrouwelijke, ongebreidelde emotionaliteit, een verwerpelijke eigenschap die moeders juist belemmerde om goede deskundige opvoeders te worden. Zonder mannelijke leiding kon er van hun pedagogisch werk daarom weinig goeds verwacht worden.¹¹ G. Heymans, een wijsgerig psycholoog met grote invloed in de pedagogenwereld, had daarentegen een positieve kijk op moederlijke intuïtie. Hij had een rede gehouden voor de Groningse Vrouwenbond over de vraag *Moeten moeders opvoedkunde en zielkunde studeren?*, een rede waarvan de eerdergenoemde pedagoog Casimir instemmend ver-

10. Zie bijvoorbeeld de artikelen die Ligthart schreef bij de start van *School en Leven*: 'Eenheid in verscheidenheid', 2 delen, I, 1899.

11. Zie over Gunning en zijn opvattingen het artikel van Jenny Dankbaar elders in dit nummer.

slag deed in *School en Leven*.¹² In dat verslag viel te lezen dat Heymans de door moeders bedreven opvoeding ten principale verkoos boven een 'wetenschappelijke opvoedingsmethode'. 'Navolging van voorschriften' liet hij schraal afsteken tegen de 'heerlijke vrouwelijke intuïtie, geboren uit het moederhart'. Belangrijker (beter voor het kind) dan opvoedkunde was de opvoedkunst, en daarin waren vrouwen onbetwiste meesteressen.

Heymans' juichen over de vrouwelijke intuïtie ging gepaard met een waarschuwing aan vrouwen om zich toch vooral niet te veel, of zelfs maar helemaal niet met pedagogische studie bezig te houden. Dat zou gemakkelijk afbreuk kunnen doen aan hun vrouwelijke intuïtie. Het was volgens Heymans namelijk een typisch vrouwelijke eigenschap om regels eerder naar de letter dan naar de geest uit te voeren. Dat maakte hun optreden rigide, terwijl diezelfde vrouwen, als ze op hun moederhart afgingen, het even goed, zo niet veel beter deden dan gestudeerde pedagogen.

Intuïtie stond in voorgaand betoog tegenover wetenschappelijk inzicht. Die oppositie werd vaak gepostuleerd – maar niet alleen als het om vrouwen of moeders ging. Ook in verband met de reeds besproken aarzeling omtrent de legitimiteit van pedagogisch- wetenschappelijke stelsels had de oppositie wetenschappelijke versus intuïtieve kennis een belangrijke rol gekregen in het pedagogische discours. In die context had het woord intuïtie een positieve lading.

Zo kon ook vanuit de onderwijzersemancipatiestrijd geponeerd worden: de onderwijzer 'moet werken bij intuïtie, dat wil zeggen het juiste weten te treffen, doordat hij de kinderen beoordeelt naar z'n eigen individualiteit – en doordat de ervaring in de klasse hem dan zegt, waarin hij mistast. (...) Voor hem is die wetenschap overbodig'.¹³ Dit waren woorden van onderwijzer Piet Bol, die in 1905 met Theo Thijssen het militante onderwijzersblad *De Nieuwe School* had opgericht. Met deze programmatische uitspraak verzekerde Bol het blad van een enthousiast lezerspubliek.

De bijdragen in het debat over 'wetenschap of intuïtie van de kant van de onderwijzersemancipatiestrijd kenmerkten zich door een typische ambivalentie. Terwijl naar professionele status strevende onderwijzers zich graag beriepen op hun opleiding (dat wil zeggen op hun theoretische onderlegdheid) om zich van moeders en andere lekenopvoeders te onderscheiden, verzetten zij zich ook tegen een andere bedreiging van hun deskundigheidsstatus: betutteling door hogere pedagogische autoriteiten. De onder-

12. In *School en Leven* V, 1903/1904, pp. 225-231.

13. P.J. Bol, 'Een opstopper', in: *De nieuwe school* I, 1905, pp. 103-106.

wijzer moest baas in eigen klas kunnen zijn, zonder zich de wet te hoeven laten voorschrijven door pedagogisch-didactische voorschriften van inspecteurs, directeuren, handboekenschrijvers en andere betweters. Tegenover deze betweters beriepen zij zich juist op hun praktijkervaring c.q. -deskundigheid, die zij waardevoller achten dan 'onvruchtbare boekenwijsheid'.

In Heymans' verhaal was pedagogische studie voor moeders een overbodigheid, in Bols verhaal werd datzelfde voor onderwijzers betoogd. In beide gevallen stond tegenover de studie het intuïtieve inzicht als pedagogisch produktieve kracht. Het verschil is echter dat in het eerste geval een wetenschapper tot en over moeders sprak, in het tweede geval een onderwijzer tot en over onderwijzers. Voor onderwijzers was het beroep op intuïtie een poging om een status van professionele onafhankelijkheid te claimen ten opzichte van wetenschappelijke autoriteiten. Heymans, zelf een wetenschappelijk autoriteit, betoogde dat de pedagogische kwaliteit van moeders onafhankelijk was van wetenschappelijke kennis(-verwerving) – om daaruit vervolgens te concluderen dat moeders het terrein der wetenschap ook maar liever aan de mannen moesten laten. Casimir vond het nodig om bij deze rede op te merken dat Heymans' conclusie 'studie overbodig' alleen voor moeders gold en niet opging voor onderwijzers!

Het streven naar een autonome en professionele status is typerend voor een militante stroming binnen de onderwijzersemancipatiebeweging. Zowel het radicalisme van Theo Thijssen en zijn aanhang rond de *De Nieuwe School*, als de vakbondsstrategie van de Bond van Nederlandse Onderwijzers zijn hiertoe te rekenen.¹⁴ Deze militanten lieten echter zo duidelijk hun stem horen, dat zij vele pedagogische debatten beïnvloedden. De militante stroming was een mannenaangelegenheid. Onderwijzeressen lieten er hun stem niet in horen.

Ligthart over pedagogische kennis en deskundigheid

In tegenstelling tot de hierboven aangehaalde autoriteiten schreef Ligthart de relatieve pedagogische voorsprong die hij moeders toekende, niet toe aan hun vrouwelijke aard, maar aan de specifieke omstandigheden van de gezinsopvoeding. Verder valt het op dat Ligthart, waar hij kiest voor een groter belang van ervaringskennis en/of praktijkdeskundigheid, nooit een onderscheid maakte in twee 'soorten' kennis (zoals: wetenschap en intuïtie). Integendeel, Ligtharts opzet leek te zijn de scheidslijnen tussen schijn-

14. Zie hierover bijvoorbeeld S. Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en onderwijs*, Amsterdam 1986.

baar verschillende soorten kennis, en de daaraan verbonden waarderingsverschillen, te doorbreken.

In *Zin en onzin* relativeerde hij het onderscheid tussen moderne pedagogische geleerdheid en ouderwetse bakerpraatjes aan de hand van oude kinderrijmpjes.¹⁵ De moeders en bakkers van vroeger waren 'slimmer en verstandiger dan wij met onze nieuwerwetschheid': dat zag je aan de wijsheid die sprak uit een rijmpje als 'Suja suja kindje, wat ben je toch weer stout, heb je pijn in je buikje, of zijn je voetjes koud'. Ligthart: 'Maar zie je nu wel uit die twee simpele regels, dat onze grootmoeders net zoo wijs waren als de tegenwoordige artsen? En dat je dus, omgekeerd, tegen een verstandig dokter van onzen tijd kunt zeggen: Je bent net zoo wijs als mijn grootmoeder? Nauwelijks hadden de goede vrouwen zingende – let wel, zingende! – haar verbazing uitgedrukt, dat het kleintje toch weer zoo stout was, of ze stelden dadelijk een onderzoek in naar de lichamelijke gesteldheid van dien kleinen schreeuwer: Heb je pijn in je buikje? En dan kwamen er geen klappen, maar beloofde Moeder: "k Zal een vuurtje stoken, en een papje koken.' Ligthart beweerde hier niet alleen dat de oude vrouwenwijsheden veel nuttige inzichten bevatten, maar ook beschreef hij deze wijsheid als opgebouwd volgens de regels van het moderne wetenschappelijk inzicht: onderzoek, diagnose, remedie. Over 'intuïtie' werd in dit verhaal niet gesproken.

In zijn serie *Over opvoeding* (1904-1905) ging Ligthart voor het eerst systematisch in op de vraag hoe we het innerlijk van het kind kunnen leren kennen. Hij oordeelde dat proefnemingen 'die, op dit gebied, met instrumenten genomen worden in het laboratorium der wetenschap' ons weinig konden baten in de praktijk der opvoeding. Want in die praktijk had de opvoeder slechts beschikking over eigen ervaring, niet over instrumenten. Dat impliceerde in Ligtharts visie niet de gebrekkigheid van ervaringsdeskundigheid, maar de betrekkelijke zinloosheid van wetenschappelijke instrumenten. De enige produktieve opvoedkunde was volgens Ligthart namelijk die welke opvoeders in de praktijk zelf konden ontwerpen en realiseren. En de enige goede basis daarvoor was om als opvoeder zelf een goed observatievermogen te ontwikkelen.

Ligthart signaleerde het probleem dat de observaties van opvoeders altijd geproduceerd werden in een situatie van subjectieve betrokkenheid bij de kinderen. Het gevaar daarvan was dat zij hun eigen wensen, verlangens, frustraties op de kinderen projecteerden; dat leverde een vals beeld van de kinderzieltjes op. Ook dit probleem werd in Ligtharts tijd door veel

15. In *School en Leven* V, 1903, 1, pp. 433-438.

pedagogen aan de orde gesteld. Sommigen, zoals Casimir, baseerden hun argumentatie voor de ontwikkeling van een wetenschappelijke pedagogiek hierop: een objectieve, door deskundigen geproduceerde kennis van het kind zou het euvel van de subjectieve vertekening ondervangen.¹⁶

Zoals al eerder is opgemerkt, werden vooral moeders er snel van beschuldigd dat zij vanuit hun overgrote emotionele betrokkenheid een verkeerd beeld van hun kinderen produceerden en dus als pedagogisch deskundigen gediskwalificeerd dienden te worden. Zo dacht Ligthart er niet over; hij beschouwde het als een onvermijdelijk probleem voor alle opvoeders en opvoedkundigen. Volgens Ligthart was de consequentie daarvan dat zij allen genoodzaakt waren systematische *zelfreflectie* te bedrijven. Zo maakte hij dus geen onderscheid tussen leken-met-de-subjectieve-blik en deskundigen-met-de-objectieve-blik en verbond subjectieve of objectieve blik ook niet met 'vrouwelijke of mannelijke kwaliteit'.

In 1905 (*Over opvoeding*) beschreef Ligthart de zelfreflectie nog als 'correctie' op een vals, maar rectificeerbaar beeld. Een paar jaar later blijkt zijn opvatting daarover zich te hebben gewijzigd. Toen diepte hij het probleem van de subjectiviteit uit vanuit een min of meer hermeneutische beschouwing en beschreef hij de verhouding tussen volwassenen en kinderen als een van overeenkomst en verschil; mensen waren in staat om elkaar (dus ook de kinderen) te leren kennen vanwege hun 'soortgelijke gelijkheid van aanleg' – dat was het gemeenschappelijke mens-zijn.¹⁷ Op grond daarvan herkende men zich in de ander en daarom kon men de ander begrijpen. Maar daarnaast waren mensen individueel verschillend. Een speciale vorm van verschil was die tussen volwassene en kind; die bestond uit een verschil in levenservaring, hetgeen geleid *kon* hebben (en in dat geval spreken we van goede opvoeders) tot groter inzicht, grotere rijpheid. Dit (niet essentiële, maar graduele) verschil was een pedagogische kracht; opvoeders konden, gebruik makend van hun kennis die opgebouwd was vanuit hun subjectieve inlevingsvermogen, het kind naar hun grotere hoogte van rijpheid optrekken.

Zo beschouwde Ligthart opvoeders-in-de-praktijk dus niet ondanks maar juist dankzij hun subjectieve betrokkenheid als producenten van pedagogische kennis. Zij konden hun eigen deskundigheid opbouwen: op voorwaarde dat ze permanente zelfanalyse (introspectie) pleegden. De enige zinnige taak voor een eventuele 'opvoedkunde' buiten deze zelscho-

16. Zie bijvoorbeeld R. Casimir, 'Tot aanval en verdediging', in: *School en Leven* VI, 1904/1905 (9 dln.).

17. J. Ligthart, 'Over bepalingen van middel' (5 dln.), in: *School en Leven* IX, 1907/1908.

ling om, was voor Ligthart: aan opvoeders leren hoe ze hun eigen persoonlijkheidsontwikkeling tot kennisbron konden maken, hoe ze zichzelf tot kennisproducent konden maken.

Ligthart bleef ageren tegen de pretentie van empirische benaderingen om langs wetenschappelijke weg de waarheid te kunnen ontdekken, ook toen er in de pedagogische wereld rond 1910 steeds meer belangstelling bleek te komen voor wat men 'pedologie' noemde, oftewel kinderpsychologie gebaseerd op empirisch onderzoek (meestal, door middel van experimenten of enquêtes). Volgens Ligthart observeerde ook de 'pedoloog' niet objectief, omdat een observator de onderzochte stof: de kinderen in hun omgeving, altijd beïnvloedde – omdat zij onvermijdelijk zelf deel uitmaakten van die omgeving. Op dat cruciale punt verschilde de pedoloog dus niet van de moeder. De moeder was zelfs in een betere positie om te observeren omdat ze 'tot haar kind in levende betrekking staat. Daardoor openbaren zich tegenover haar onafgebroken de eigenschappen van het kind. Dit vertoont (onder die omstandigheden) zijn natuur op de enig natuurlijke wijze.'¹⁸

Toch plaatste Ligthart in *School en Leven* vele artikelen 'Inzake pedologie'; want als dit dan toch de eeuw der empirische psychologie moest worden, dan moest men zich daar in elk geval terdege op voorbereiden en aan het debat deelnemen. Aan publikatie van artikelen op dit gebied stelde Ligthart echter de eis dat deze begrijpelijk moesten zijn voor alle lezers. Moeders en onderwijzers mochten niet door onbegrijpelijk, en meestal onnodig, vakjargon buitengesloten worden. Hij plaatste ook geregeld artikelen van opvoeders over hun experimenten of observaties. Meestal waren dat geschriften van mannelijke auteurs, maar soms leverde ook een moeder een uitgebreid verslag, bijvoorbeeld van de taalontwikkeling bij haar eigen peuters.¹⁹

Met dit al kon Ligthart het toch niet laten ironische kanttekeningen te maken bij experimentele pogingen om de wereld der geestelijke verschijnselen 'in maten en gewichten' te willen uitdrukken: 'Mijn man is 12½ graden trouw. En de uwe?' 'Bedoelt ge volgens de schaal van Pedolovsky of Pedolay?' 'Gut mens, heb jij twee trouwmeters?' 'Ja, maar je kunt de graden tot elkaar herleiden, net zo goed als Celsius in Fahrenheit.'²⁰ En hijzelf begon, als een voorbeeld voor alternatieve kinderstudie, zijn jeugdherinneringen te publiceren.

18. J. Ligthart, 'Wat is pedologie', in: *School en Leven* XIII, 1912, pp. 223-224.

19. Het indrukwekkendste voorbeeld: L. Belinfante-Ahn, 'Van letters en cijfers' (3 dln.), in: *School en Leven* XIX, 1917/1918.

20. In: *School en Leven* XIII, 1912, p. 336.

Kritiek van onderwijzers op Ligthart

Ligtharts uitgangspunt, dat opvoeders-in-de-praktijk de beste kennisproducenten waren, was in principe natuurlijk spekje naar het bekje van onderwijzers die naar professionele emancipatie haakten. Ook de militante elementen in de onderwijzersemancipatiebeweging zagen in Ligthart aanvankelijk hun voortrekker, maar rond 1905 was dat afgelopen. Van toen af aan verweet men Ligthart, zijn eigen reflecties aan onderwijzers te willen opdringen. Deze verwijdering tussen Ligthart en de emancipatiebeweging kan vrij eenvoudig verklaard worden als een gevolg van de zogenaamde hoofdenstrijd, zich afspelend tussen (de verschillende vakbonden van) gewone onderwijzers en schoolhoofden.²¹ De Bond van Nederlandse Onderwijzers bestreed de onderschikking van de onderwijzer aan het schoolhoofd en eiste dat iedereen in deze strijd partij koos. Ligthart (die zelf schoolhoofd was) kwam in dit debat aan de 'verkeerde kant' te staan. Een dergelijke verklaring laat echter buiten beschouwing dat Ligthart de exclusieve deskundighedsaanspraken van onderwijzers verwierp.

De militante onderwijzers-strijders bleken niet te voelen voor Ligtharts onderwijsvernieuwingsontwerpen en zij beweerden dat daaruit een gebrek aan inzicht in de kinderlijke psyche sprak – en dus: pedagogische ondeskundigheid. Een discussie uit 1903 over rekenonderwijs: liet men kinderen alleen 'werktuiglijk' sommen oefenen of liet men ze ook daarover redeneren? Dat 'beredeneren' was in die tijd een nogal beladen begrip, het werd geassocieerd met de negentiende-eeuwse, als formalistisch- rationalistisch gedoodverfde didactiek. Toch wilde Ligthart een lans breken voor dat redeneren. Als argument voerde hij aan dat hij gemerkt had hoe zijn eigen kinderen, thuis, wel degelijk met plezier en met succes aan het sommen-berekenen sloegen. Daarmee introduceerde hij een observatie van kindergedrag buiten de classesituatie, namelijk uit de gezinssfeer, die hij productief dacht te kunnen maken binnen de classesituatie.²²

Ligtharts critici, onder wie Theo Thijssen als militante onderwijzer een voorname plaats innam, verklaarden dergelijke inzichten ongeldig: 'zo zijn de kinderen niet' was steeds hun ultieme argument.

Terwijl Ligthart voorstelde dat opvoeders in gezin en onderwijs hun observaties van de kinderen in de verschillende omstandigheden (gezin of school) met elkaar moesten uitwisselen, accepteerden zijn onderwijzers-

21. Zie bijvoorbeeld E.J. van Det, *De Bond van Nederlandse Onderwijzers*. Bewerkt door S. Karsten en H. van Setten, Amsterdam 1983.

22. In: *School en Leven* VI, 1904/1905. Bijdragen van de onderwijzers J. Ligthart, Th. Thijssen, M. Schut en J. Stamperius; alsmede van een 'arts', B. Trouw.

critici uitsluitend die pedagogische inzichten die door onderwijzers in de klas geproduceerd werden of konden worden, als zinvolle kennis. Pedagogische inzichten die juist moeders op grond van hun observaties van kinderen konden produceren, verklaarden zij op deze manier dus tot niet-ontvankelijk. Pedagogische deskundigheid werd zo voorgesteld als voorbehouden aan praktizerende onderwijzers (en onderwijzeressen). Al het overige, niet onderwijzende volk werd als leek geoormerkt.

Tot slot

In een tijd waarin pedagogiek zich langzaam en voorzichtig oriënteerde op een ontwikkeling tot formele wetenschap, waarin er onder onderwijzers een heftige professionaliseringsstrijd woedde, gaf Ligtharts interpretatie van kennis en deskundigheid een interessant perspectief voor vrouwen in het opvoedingswerk, mede omdat vanuit dit perspectief vrouwen zich niet gedwongen hoefden te weten tot een keuze voor moederschap of (opvoedings-)arbeid buitenshuis. Het probleem van 'het dubbele levensperspectief' van vrouwen was in Ligtharts concept gerelativeerd. Ze hoefden zich niet doorlopend af te vragen of ze als vrouw nu geschikter waren voor het moederschap of voor (pedagogisch) werk buitenshuis.

Toch kan Ligthart niet beschouwd worden als rasechte partizaan voor de strijd om het recht van vrouwen-met-kinderen op werk buitenshuis. Ligthart verklaarde zelf ettelijke malen dat hij er beslist de man niet naar was om zich aan welke 'beweging' dan ook te koppelen. En dat was misschien maar gelukkig ook, want de enige keer dat zijn relativiseringsvermogen hem hopeloos in de steek liet, was toen hij een bijdrage schreef voor het *Encyclopedisch handboek De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk*.²³ Daarin verheerlijkte hij moeders, vrouwen, het vrouwelijke en hun liefdevolle zelfverloochening zodanig, dat geen vrouw die hieraan gehoor zou geven, nog een stap weg zou durven doen van kinderbed of theemuts. Het is werkelijk opmerkelijk dat dit juist gebeurde toen Ligthart expliciet een eretribuut aan 'de vrouwenzaak' leverde. Jammer genoeg is deze laatste publikatie de enige, waarmee Ligthart nog wel eens de feministische geschiedschrijving heeft gehaald.²⁴

23. Ligtharts bijdrage heette 'De Moeder'; het was een postume publikatie in deel 2 van het *Handboek* (onder redactie van mevr. Werker-Beaujon), Amsterdam 1919.

24. Vergelijk Petra de Vries, 'Alle vrouwen zijn moeders. Feminisme en moederschap rond de eeuwwisseling', in: *Socialisaties-Feministische Teksten 8*. Amsterdam 1984, p. 144.

Daarmee uit het zicht, dat Ligthart er met zijn tijdschrift juist in slaagde vrouwen andere mogelijkheden te bieden dan het dagelijks moederen. In Ligtharts *School en Leven* schreven veel vrouwen, onderwijzeressen en moeders. Dat was in slechts één ander tijdschrift het geval, *Het Kind*, en dat was voornamelijk een gezinsopvoedingsblad. In *De Nieuwe School*, het militante onderwijzersblad, heeft bijvoorbeeld nooit een vrouw geschreven, terwijl nergens viel te lezen dat vrouwen er niet bij mochten horen of dat zij (geschoolde onderwijzeressen) minder of anders deskundig zouden zijn dan hun mannelijke collega's. Maar *School en Leven*, op de leest van Ligtharts pedagogisch concept geschoeid, werd door veel onderwijzeressen en moeders (uit de betere kringen) aangegrepen en metterdaad gebruikt als een platform voor onderlinge scholing en discussie.

Liesbeth Bervoets

Het ontstaan van het sociaal werk als resultaat van een gelukkige coïncidentie

De articulatie van een vrouwelijke professionaliteit in het sociaal werk rond de eeuwwisseling

De klassieke studie over de eerste feministische beweging *Van moeder op dochter* vermeldt de oprichting van de eerste beroepsopleiding voor maatschappelijk werk als een wapenfeit van de hele vrouwenbeweging: 'Er was geen feministe die niet deelde in de glorie van 'haar' School voor Maatschappelijk Werk'.¹ Het opnemen van de School in de geschiedenis van het feminisme is des te opmerkelijker omdat de oprichtsters zich nadrukkelijk distantieerden van de stroming in het feminisme die de gelijkberechtiging van vrouwen voorstond.² Daar de School de belichaming is van het streven naar professionalisering van het sociaal werk mag worden aangenomen dat feministen deze bijdrage van vrouwen aan de 'verbetering van de samenleving' over het algemeen toejuichten.

Onderzoek naar de betekenis van sekse voor de profilering van het sociaal werk als beroep wordt belemmerd door de sterke preoccupatie in hedendaags onderzoek met de politieke plaatsbepaling van het sociaal werk.³ Deze preoccupatie doet zich onder andere voor in de vraag wat het ontstaan van het sociaal werk heeft betekend voor vrouwen in termen van werkgelegenheid voor vrouwen uit de midden-klasse en in termen van sociale bemoeiing met de levenswijze van vooral het vrouwelijk deel van de arbeidersklasse.⁴ Een redenering die in het verlengde van deze vraag ligt, is dat de vrouwenbeweging rond de eeuwwisseling in meerderheid streefde naar arbeidsmogelijkheden die recht konden doen aan de specifieke vrouwelijke geaardheid. Door het tot stand brengen van een aparte beroepsca-

1. H. Posthumus-van der Goot (red.), *Van Moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. Nijmegen (SUN) 1977, p. 169.

2. Dat gebeurde onder andere nadrukkelijk in een artikel in *De Gids* van nov. 1903.

3. Zie bijvoorbeeld: Ch. Lasch, *Haven in a heartless world*. New York (Basic Books) 1977; H.C.M. Michielse, *De burger als andragoog*. Meppel (Boom) 1978; H. Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk*. Baarn 1983.

4. Bijvoorbeeld: M.L. Waaldijk, 'De verzorgingsstaat en vrouwengeschiedenis', in: *Groniek*, nr. 97, 1987.

tegorie voor vrouwen zou het feminisme actief hebben bijgedragen aan de arbeidssegregatie tussen de seksen en aan de disciplinerende van minder be-deelde seksegenoten. Stilzwijgend wordt aangenomen dat het feminisme meer baat zou hebben gehad bij het veroveren van 'mannen'-beroepen.⁵

Het is er in dit artikel niet om te doen, het sociaal werk rond de eeuw-wisseling van politieke blaam te zuiveren, al worden er wel vraagtekens ge-plaatst bij bestaande beoordelingen. Dit artikel gaat over de vraag op welke wijze bij de legitimering en afbakening van het sociaal werk als beroepskwa-lificatie gebruik is gemaakt van sekse- en klasseverschillen en welke invul-ling de beroepsidentiteit van de maatschappelijk werkster daardoor heeft gekregen in de betreffende periode.⁶ Aan deze probleemstelling ligt de ver-onderstelling ten grondslag dat het bij de articulatie van beroepsaspiraties niet draait om kwaliteiten die inherent zijn aan een beroep, maar om aan-spraken op deskundigheid die binnen een specifiek maatschappelijk krach-tenveld gelegitimeerd moeten worden.

In het geval van het sociaal werk bepaalden de grondleggers van dit beroep door het streven naar deskundigheidsbevordering hun positie ten opzichte van de sociale bewegingen die in deze periode in opkomst zijn. Het formuleren van een specifieke deskundigheid van vrouwen op sociaal ge-bied, kan als een antwoord worden beschouwd op wat deze pioniers als de belangrijkste opgaven van hun tijd zagen: het arbeiders- en het vrouwen-vraagstuk. Hun streven heeft tot doel de toenemende polarisatie tussen de seksen en de klassen om te buigen: door ze als te respecteren verschillen produktief te maken voor de verbetering van de samenleving. Het beroeps-halve overbruggen van maatschappelijke tegenstellingen met behulp van wetenschappelijke inzichten, verraadt een oriëntatie op de anti-kapitalisti-sche retoriek en traditie van het professionalisme in het vrije beroep, waar-mee de grondleggers vanuit hun klasse vertrouwd zijn.⁷

Medici, juristen, wetenschappers en ingenieurs hadden zich bij de profilering van hun beroepsidentiteit al eerder opgeworpen als boven de

5. B. Ehrenreich, D. English, *For her own good*. New York 1978, is een oud voorbeeld van deze benadering. Bij P. de Vries, 'Alle vrouwen zijn moeders. Feminisme en moederschap rond de eeuwwisseling', in: *Socialisties-Feministische Teksten 8*. Amsterdam 1984, pp. 126-148, is sprake van een genuanceerdere visie op de kwestie van het moederschap in de eerste golf, hoewel die nuance aan het einde weer teniet wordt gedaan.

6. Zie voor een meer theoretische uitwerking van de relatie tussen sekse en (beroeps)kwalifi-catie: L. Bervoets, T. Frielink, 'De kwalificatieverschillen, tussen mannen en vrouwen', in: *Te Elfder Ure*, nr. 41: *Het ontwerpen van arbeidsprocessen, 1988*, pp. 145-159.

7. N. Parry, J. Parry, 'Social work, professionalism and the state', in: N. Parry e.a., *Social work, welfare and the state*, Londen (Edward Arnold) 1979.

klassen staande bemiddelaars en scheidsrechters en als belangenbehartigers en vertrouwenspersonen van het in een complexe samenleving in zijn recht bedreigde individu.⁸ Specialistische, wetenschappelijke kennis en een in eigen kring ontwikkelde beroepscode maken deel uit van het instrumentarium van de 'professional', die als het 'burgerlijk' substituut van de priester fungeert.⁹ Het arsenaal aan kundigheden en vaardigheden van de 'professional' dient als waarborg voor onpartijdigheid en neutraliteit. Zoals we zullen zien is het professionalisme dat de pioniers van het maatschappelijk werk nastreven, eerder een eigentijdse vertaling dan een imitatie van het door mannen gedomineerde vrije beroep.

In dit artikel wordt het opkomend professionalisme in het maatschappelijk werk belicht aan de hand van het werk van drie figuren die aan de wieg van het beroep hebben gestaan: Helene Mercier, Marie Muller-Lulofs en Louise Went (later Went-Pek).¹⁰ Zij waren alle drie betrokken bij de oprichting en ontwikkeling van de eerste beroepsopleiding in Nederland (tevens de eerste in de wereld)¹¹ en bij talloze initiatieven op sociaal gebied. Elk van hen vertegenwoordigde een belangrijk deel terrein.

Mercier is een van de belangrijkste krachten achter het tot stand komen van 'Ons Huis' in Amsterdam, een vorm van volksontwikkelingswerk waarvoor het Engelse Toynbee-werk model heeft gestaan.¹² Voor beide andere vrouwen geldt zij als inspiratiebron en 'wegwijzer'. Muller-Lulofs heeft vooral bekendheid gekregen als vernieuwster van de armenzorg. In het sociaal werk wordt haar invulling van de individualiserende armenzorg wel als voorloper van het case-work gezien, een methode die na de Tweede Wereldoorlog een grote vlucht neemt.¹³ Louise Went, een van de eerste woningopzichteressen in Nederland, is bij Octavia Hill, de Engelse 'uitvind-

8. A.L. Mok, *Beroepen in actie. Bijdrage tot een beroepsociologie*. Meppel (Boom) 1973.

9. T.J. Johnson, *Professions and power*. Londen (Macmillan) 1972.

10. In dit artikel is onder meer gebruik gemaakt van tijdschriftartikelen, boeken, gedenkboeken, briefwisselingen, brochures, lesaantekeningen, notulen over de vormgeving van professionalisering in het sociaal werk. Naast al bekende bronnen mocht ik gebruik maken van materiaal uit het familiearchief, dat in het bezit is van mr. N.M. Muller.

11. Het is vanwege de relatief late opkomst van de arbeiders- en vrouwenbeweging in Nederland verbazingwekkend dat juist hier de eerste beroepsopleiding tot stand kwam.

12. Door tussenkomst van Mercier veranderde de filantroop C.W. Janssen zijn aanvankelijk plan voor de oprichting van een bewaarschool in de stichting van Ons Huis. C.P. van Asperen-Van de Velde, *Jordaanherinneringen. Ons Huis in de Jordaan*. Bussum (Van Dishoeck) 1943.

13. M. Kamphuis, 'Waarom verschilt het hedendaags social case-work van de inzichten van Mevr. Muller-Lulofs en haar tijdgenoten', in: *Tijdschrift voor maatschappelijk werk*, nr. 8, 1950.

ster' van het woningopzichteressenwerk, in de leer geweest.¹⁴ In dit artikel wordt aan deze vrouwen gerefereerd als de pioniers van het sociaal werk, hoewel er uiteraard veel meer mensen, waaronder mannen, bij de ontwikkeling van het beroep betrokken zijn geweest.

Het sociaal werk als oplossing voor de tegenstrijdigheden van het vrouwenbestaan

Relativering en accentuering van het sekseverschil

Volgens het *Plan tot oprichting voor de School voor Maatschappelijk Werk* uit 1898 is de doelstelling van de school 'de vorming van ernstige, degelijke werksters en werkers'. Aan de oorspronkelijke (gedrukte) versie is 'en werkers' met de hand toegevoegd. In een toelichting op de doelstelling in het *Sociaal Weekblad* heet het 'dat mannen geenszins worden uitgesloten, ook al is van hen geen talrijke deelneming te verwachten'.¹⁵ Een opleiding zonder gegarandeerde bezoldigde betrekking was voor mannen waarschijnlijk niet aantrekkelijk.

Waarom de opleiding zich niettemin van meet af aan op vrouwen richt, is volgens Muller-Lulofs het gevolg van de historische gelijktijdigheid van het arbeiders- en het vrouwenvraagstuk. 'Er is een bijkans onafzienbaar arbeidsveld op het gebied van sociale arbeid en een ongelooflijke som van ongebruikte vrouwenkracht. Gelukkige coïncidentie! Is er een uitnemender samentreffen denkbaar dan 't meer en meer nijpend gebrek aan sociale werkers met de zeker niet minder sterke behoefte aan de opleiding der jonge vrouw.'¹⁶ Door ervan uit te gaan dat het sociaal werk bij toeval vrouwenwerk is geworden, kan Muller-Lulofs ontkennen dat sociaal werk seksespecifieke eigenschappen vereist.

Het verdient volgens Muller-Lulofs echter wel aanbeveling om het verschil in aanpak en oriëntatie tussen de seksen produktief te maken, bijvoorbeeld door mannen in te zetten in geval van faillissement en schuldeisers, en vrouwen als het om een verwaarloosd huishouden of een weduwe met kinderen gaat. Dat er verschil is tussen de seksen leidt volgens Muller-

14. W.C. Blomberg, *Louise Went (1865-1951). Aan de bakermat van de Amsterdamse volkshuisvesting*. Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting Amsterdam, 1985.

15. 'Een opleidingsinrichting in wording', in: *Sociaal Weekblad*, 22 april 1899, (overdruk), p. 5. Men verwachtte wel dat mannen als toehoorders belangstelling zouden tonen.

16. M.G. Muller-Lulofs, 'De opleiding der vrouw voor maatschappelijk werk', in: *Van Mensch tot Mensch*. Haarlem (Tjeenk Willink) 1916, p. 92.

Lulofs geen twijfel. Doorslaggevend voor de geschiktheid voor het werk is echter de persoonlijkheid, niet het geslacht, van de sociaal werker in sp .

Hoe is politiek van seksneutraliteit van de School nu te rijmen met de uitspraken dat vrouwen ‘geboren armbezoeksters zijn’ en ‘bijzondere gaven hebben om leed te verzachten’?¹⁷ Ook Louise Went stelt zich, in naam van de Vereeniging van Woningopzichteressen, op het standpunt dat dit beroep uitsluitend door vrouwen dient te worden verricht, omdat de woning ‘van ouds het rijk der vrouw’ is.¹⁸ De pioniers van het maatschappelijk werk menen dat vrouwen op grond van een aantal eigenschappen, zoals een rijk gevoelsleven, geneigdheid tot verzorgen en een grote interesse voor morele zaken, een bijzondere geschiktheid voor het werk hebben. Dergelijke kwaliteiten zijn echter op zichzelf volstrekt onvoldoende om verantwoord sociaal werk te verrichten. Het gevoel moet door verstand en kennis van zaken beteugeld worden. Hoewel vrouwen niet zozeer tot intellectuele studie geneigd heten te zijn, is voor een serieuze aanpak van het sociale vraagstuk een bepaalde mate van wetenschappelijk inzicht in sociale verhoudingen en ontwikkelingsprocessen onontbeerlijk. ‘Geen armenzorg-praktijk zonder studie van het armenzorg-probleem’ is de centrale leuze waarmee de opleiding voor maatschappelijk werk wordt gepropageerd.¹⁹ De Vereeniging van Woningopzichteressen stelt het diploma van de school als eis voor een verantwoorde beroepspraktijk. ‘Slechts kennis’, deugdelijke sociale kennis kan in het hart der moraliste (die de vrouw in wezen volgens Mercier is – *L.B.*) den twijfel doden, die de sterkte harer liefde tot zwakheid maakt (...)’²⁰ Het ondeskundig handelen op sociaal gebied, het dilettaantisme dat welig tiert, is volgens de initiatiefnemers een misdaad tegen de hulpvragenden. Mannen zijn de meest aangewezenen om vrouwen wegwijs te maken in wetenschappelijke theorieën, omdat zij daarin van oudsher meer thuis zijn en zij door hun levenswijze sociale mistoestanden in een breder verband zien.

Het benadrukken van de bijzondere geschiktheid van vrouwen heeft onder meer tot doel hun toegang tot dit werk af te dwingen. Een lezing voor de Nederlandse Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid herinnert eraan dat er in de toenmalige armenzorg veel weerstand bestaat tegen de

17. Idem, p. 42.

18. Louise Went, geciteerd bij A. de Regt. *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Meppel (Boom) 1984, p. 189.

19. Muller-Lulofs, a.w., p. 51.

20. H. Mercier, ‘Op de drempel van het sociale leven’, in: idem, *Sociale Schetsen*. Haarlem (Tjeenk Willink) 1897, p. 13.

vrouw als armbezoekster.²¹ In kerkelijke organisaties zijn vrouwen bijna geheel uitgesloten, in andere verbanden mogen vrouwen wel een armbezoek doen, maar zijn ze in bestuursfuncties ongewenst.

Er zijn een aantal redenen aan te voeren waarom het sekseverschil rond 1900 in het sociaal werk zowel gerelativeerd als geaccentueerd wordt. De relativering van het sekseverschil dient ertoe te beklemtonen dat het sociaal werk een erkend beroep moet worden dat een specifieke deskundigheid vereist. Voorzover een bepaalde geschiktheid wordt omschreven, gebeurt dat in termen van persoonlijkheidsstructuur, niet in die van seksspecifieke eigenschappen. Met de accentuering van het sekseverschil hoopt men voor vrouwen binnen dit werk een belangrijke plaats te reserveren. Dat de Vereniging van Woningopzichteressen het beroep wil reserveren voor (geschoolde) vrouwen laat zich waarschijnlijk verklaren uit het feit dat de weinige, bezoldigde betrekkingen die er te vergeven zijn, in deze sector worden aangeboden.

Vrouwelijkheid als maatschappelijke opgave

Mercier betoogt dat de maatschappelijke positie van vrouwen niet meer harmonieert met de veranderingen die het vrouw-zijn in haar tijd heeft ondergaan. Tot die veranderingen rekent ze onder andere het groeiend overschot van ongehuwde vrouwen, de gedwongen ledigheid van het bestaan van de bemiddelde burgeres die door de kapitalistische ontwikkeling van haar nuttige arbeid in het gezin is beroofd en die bij minder draagkrachtigen leidt tot financiële afhankelijkheid van de familie. Naarmate de 'ontwikkelde' vrouw zich van haar waarde als individu bewust wordt, vormt de leegheid van haar bestaan en de maatschappelijke disharmonie tussen rijken en armen een groter probleem. Omdat vrouwen volgens Mercier gedreven worden door 'het ideaal van menselijke goedheid' nodigt dit hen uit 'de werkelijkheid naar dit droombeeld om te scheppen'.²² 't Is door dat ideaal, dat tot dusver in de vrouw sluimerende krachten worden wakker geroepen en zij tot alzijdig mensch-zijn wordt gedreven.'²³ Vrouwen hebben op grond van dit ideaal de opdracht het geweten in het openbare leven tot spreken te brengen. De leniging van sociale noden zijn voor hen een aangewezen terrein, omdat de bestaande antwoorden vanuit de wetenschap, de politiek, de overheid en de traditionele caritas evident ontoereikend zijn. Al deze antwoorden schieten te kort, omdat ze te theoretisch en te onpersoonlijk zijn

21. Muller-Lulofs, a.w., p. 132.

22. Mercier, 'Op de drempel van het sociale leven', a.w., pp. 3-4.

23. H. Mercier, 'De vrouw tegenover den vrouwenarbeid', in: *Sociale Schetsen*, a.w., p. 136.

of juist van te weinig distantie en kennis van zaken getuigen. De moraliteit van vrouwen moet de wetenschappelijke vivisectie op de armen, waartoe mannen neigen, corrigeren, te meer daar die niet tot concrete verbeteringen zal leiden.

Het nieuw ontdekt potentieel aan vrouwelijke mogelijkheden roept echter ook grotere levensproblemen op dan voorheen. Deze verschillen echter per 'stand'. Voor onbemiddelden staat het van meet af aan vast dat zij in eigen onderhoud moeten voorzien. Vrouwen uit de arbeidersklasse worden evenmin geplaagd door de leegte van het bestaan. Zij zullen niet snel over eentonig werk klagen als zij daarmee hun gezin uit de armoede kunnen halen. De 'vrouwenkwestie' doet zich het scherpst voor bij bemiddelde jonge meisjes, van wie de maatschappij niets verwacht en die hun tijd verbeuzelen met ' bezig nietsdoen'. Hun ouders houden hen doorgaans af van zinvol werk en onbemiddelden zien in hen concurrenten voor de weinige banen. De vraag waarvoor deze meisjes zich gesteld zien, is niet zozeer voor welk werk zij zich willen kwalificeren, maar *of* zij zich überhaupt ergens in zullen verdiepen.

De School voor Maatschappelijk Werk is *de* remedie voor de spanning die de aan de moderne vrouw gestelde tegenstrijdige eisen opleveren. De School laat vrouwelijke eigenschappen tot hun recht komen door individualiteit met gezinsschap, het intellectuele en het emotionele te verzoenen en bovendien op gepaste wijze 'inzicht in de werkelijkheid van het leven' te geven. In het sociaal werk kan de vrouw met of zonder kinderen uiting geven aan haar liefde en moedergevoel. Door de opleiding zal zij haar maatschappelijke taak als opvoedster van gezinsschapsgenoten beter vervullen, zowel in het gezin als daarbuiten. Dit laatste betekent overigens geenszins dat onderwijs voor vrouwen slechts bepleit wordt vanuit het motief betere moeders te creëren. Recht op onderwijs heeft de vrouw ook als individu, om 'zijn zelfs wille'.²⁴

Vrouwen met kinderen zijn het aan zichzelf en de gemeenschap verplicht om hun gaven in dienst van de gemeenschap tot ontwikkeling te brengen. Het is uit den boze om geheel op te gaan in het gezin en zich te verliezen in het huishouden. 'Er zijn tal van vrouwen, die zichzelf niet verlagen tot huisvrouw, maar tot huisslaaf. Zij beulen zich af met huishoudelijke bezigheden zoo, dat die langzamerhand worden 't grote *het* van haar leven, en ze alle belangstelling verliezen in 't grote leven dat daar buiten de enge sfeer van eigen huis wordt afgespeeld, en waaruit ook zij ten slotte moeten putten

24. H. Mercier, 'Karaktervorming der vrouw', in: idem, *Verbonden Schakels*. Amsterdam 1911, p. 88.

den gloed en de warmte, waarvan ze op hare beurt weer kunnen uitgeven aan haar gezin. Wij moeten tijd *maken*.²⁵ Kinderen zijn immers gauw groot en 'beuzelende' moeders hebben een negatieve invloed op de opvoeding van hun kinderen.

Voor onbemiddelden en bemiddelden lopen de motieven om aan sociaal werk te doen volgens het Oprichtingsplan uiteen. Voor de eersten voorziet het sociaal werk in de behoefte 'op eervolle wijze in eigen onderhoud te voorzien', voor de laatsten is het schuldgevoel over de maatschappelijke bevoorrechtiging een belangrijk motief 'om het levens-tekort aan de ene zijde aan te vullen met het levens-te-veel aan de andere'.²⁶ Als recruteringsveld voor leerlingen van de School blijven arbeidersmilieus geheel buiten beschouwing. Een ingezonden brief in het *Sociaal Weekblad* heeft als teneur dat de school 'een zaakje voor gefortuneerde jongelui' is.²⁷ Informeel brengt het Bestuur wel fondsen bijeen om voor financieel minder draagkrachtigen de opleiding mogelijk te maken.²⁸

De geboorte in een bevoorrechte klasse legt naar de mening van Muller-Lulofs een bijzondere verantwoordelijkheid op ten aanzien van de leniging van sociale nood. Hartgrondig veroordeelt ze de levenswijze van het vrouwelijk deel van de bourgeoisie en de hypocrisie aangaande maatschappelijke problemen in deze kringen: 'Mij is een kostschool bekend, waar de meisjes een uur in de week les krijgen in liefdadigheid; dan leren ze armen-goed naaien. Aan diezelfde meisjes wordt geleerd tegen de dienstboden in huis niet te spreken. Op dergelijke scholen worden gekweekt de vrouwen, die meenen dat de armen er wezen moeten als materiaal om de rijken liefdadigheid te leren; die op fancy-fairs en weldadigheidsbazars champagne drinken, coquetteeren en dansen ten bate van de armen; die spelen met de ellende van anderen alsof het kralen waren, die ze langs de smalle vingers laten glijden; die van armenzorg een mode-artikel, of tijdverdrijf maken.'²⁹ Behoefteloosheid aan luxe, die de verveling moet verdrijven, verdwijnt volgens Muller-Lulofs als vrouwen zich aan een zinvolle levenstaak kunnen zetten. Weeldevertoon wakkert klassehaat aan en luxe onttrekt geld aan de armen.

Er zijn een aantal elementen in het streven naar professionalisering in het maatschappelijk werk die aandacht verdienen. Het moederschap is

25. Muller-Lulofs, a.w., p. 47.

26. Idem, p. 88.

27. Ingezonden brief Estella Zeehandelaar in *Sociaal Weekblad*, 1899, p. 310.

28. In de notulen van de bestuursvergadering van de School is verschillende malen sprake van de reservering van giften voor dit doel. De docenten Kerdijk, Gunning, Blankenberg en de eerste directrice, Elisabeth Boissevain, staan hiervoor hun salaris af.

29. Muller-Lulofs, a.w., p. 49.

voor de pioniers een metafoor voor een opvatting van vrouw-zijn, die èn een kritiek is op een in burgerlijke kringen dominante levenswijze van vrouwen èn een correctie moet zijn op de verzakelijking en onverschilligheid in het openbare leven. Moederschap wordt zo tot een vitale functie voor de ontwikkeling van de maatschappij gemaakt. In deze metaforische zin omvat het alle vrouwen; zij die in familieverband het moederschap uitoefenen en zij die in de openbare sfeer uitdraagster zijn van het zogeheten 'geestelijk' moederschap.³⁰ Dit vrouw-zijn is niet gegeven, maar moet bevochten worden op een maatschappelijke orde waarin het moederschap wordt geminacht.

De 'moederlijke' opdracht stelt vrouwen in principe in staat op gelijke voet deel te nemen aan het hele openbare leven zonder zich te conformeren aan een mannelijke levens- en werkwijze. Het laat ruimte voor de afbakening van een specifiek vrouwelijk domein en een eigen benadering en is algemeen genoeg om de vrouwelijke invloedssfeer ook naar mannelijke domeinen uit te breiden. Al naar gelang hun individuele aanleg en omstandigheden kunnen vrouwen een beroepskeuze maken of zich op vrijwillige basis aan gemeenschapstaken wijden.

De maatschappelijke opdracht van vrouwen impliceert tevens dat 'ontwikkelde' vrouwen zich op grond van dit symbolische moederschap dienen te solidariseren met 'heel het vrouwelijk geslacht', opdat 'klasse- noch seksebelang', maar 'mensengeluk' einddoel mag zijn.³¹ Als programmatisch uitgangspunt betekent het een afgrenzing naar het 'ultra-feminisme', dat volgens de pioniers de 'brutale' ontkenning van het sekseverschil voorstaat.

Mercier, Muller-Lulofs en Went laten er desondanks geen twijfel over bestaan dat vrouwen de rechten toekomen die mannen al bezitten, al vinden zij de sociale daden van vrouwen daarvoor het beste bewijs: '(...) laat de vrouw op haar minder goede eigenschappen veroveren, haar hoogste, heiligste zelf; dan zal 't recht van kiezen en gekozen worden, dat ze vraagt niet uit egoïstische doeleinden, maar om slechts te meer en te beter zich in dienst te kunnen stellen van de gemeenschap, als rijpe vrucht haar vallen in den schoot.'³² Evenals andere burgers hebben vrouwen op de eerste plaats de plicht bij te dragen aan het welzijn van de gemeenschap. Deze plicht tot het leveren van nuttige arbeid, in overeenstemming met het vrouw-zijn, fundeert de aanspraken op de rechten welke de gemeenschap verleent.

30. Hoewel deze term in de betreffende periode wel gangbaar is, wordt hij als zodanig door de pioniers niet gebruikt.

31. Mercier, 'De vrouw tegenover vrouwenarbeid', a.w., p. 136.

32. Muller-Lulofs, a.w., p. 54.

*Het sociaal werk als bijdrage aan de oplossing van het
arbeidersvraagstuk*

Zelfhulp en klassentoenadering

In van *Mensch tot Mensch*, een bundel voordrachten en lezingen over armenzorg, distantieert Muller-Lulofs zich van het, ook in de moderne armenzorg overheersende idee, dat de oorzaak van de armoede in de levenswijze van de arme moet worden gezocht. De Reveilbeweging, die een belangrijke impuls heeft gegeven aan de modernisering van de armenzorg, ziet het streven naar liquidatie van de armoede slechts als menselijke overmoed en een opstand tegen een door God gewilde verdeling tussen armen en rijken. De laatsten waren – volgens Heldring, vooraanstaand lid van de beweging – aan hun stand verplicht de maatschappelijke nood te lenigen en barmhartigheid te tonen ten aanzien van de ‘natuurlijke’ gebreken van de arme.³³

Muller-Lulofs stelt dat de definities die in omloop zijn van armoede op zichzelf al onthullend zijn voor de principiële verschillen die er bestaan in opvattingen over de oorzaken van armoede en de methoden van bestrijding. Ten aanzien van dit laatste is vooral het ondoordachte, impulsieve gegeven, dat in wezen op onverschilligheid van de vermogende voor zijn of haar minderbedeelde broeders en zusters berust, haar een doorn in het oog. Deze vorm van bedeling, ook wel als ‘straat- en voordeurfilantropie’ betiteld, komt voort uit oppervlakkig sentiment en dient slecht de ijdelheid en gemakzucht. Het gevaar van deze handelwijze is dat het geld meestal niet bij de ‘echte’ behoeftigen terecht komt, dat de oorzaken van armoede zoals werkloosheid, onderontwikkeling, slechte behuizing en gezondheidstoestand in stand blijven en het gevoel van eigenwaarde van de arme wordt aangetast.

Hoewel ‘beginselloosheid’ de ergste zonde is in de filantropie, kan de bedelingspolitiek van kerk en staat evenmin Muller-Lulofs’ goedkeuring wegdragen. De kerkelijke armenzorg laat zich vooral door het bekeringsmotief leiden; wie geen beleidend christen is of in de ogen van kerkelijke armbestuurders een onzedelijk leven leidt, komt niet voor ondersteuning in aanmerking. Bedeling van overheidswege heeft vooral als oogmerk om de maatschappelijke orde te bewaren. De karige hulp wordt zonder aanzien des persoons verstrekt.

Coördinatie van inspanningen op dit terrein en toepassing van het ‘zelfhulpprincipe’ komen, volgens Muller-Lulofs en haar geestverwanten

33. M. Kamphuis e.a., *Helpen als ambacht. Studies over maatschappelijk werk*. Baarn (Bosch en Keuning) 1951, p. 46.

de efficiëntie en effectiviteit van de armenzorg ten goede. 'Zelfhulp' behelst de 'verheffing' van de arme door middel van positieve beïnvloeding door de gegoede, ontwikkelde burger. Via persoonlijk contact probeert deze laatste de capaciteiten van de armen in het eigen levensonderhoud te voorzien, aan te spreken. De armbezoeker probeert per individueel geval inzicht te krijgen in het bestedingspatroon en de inkomsten per gezin en tracht zich een beeld te vormen van de oorzaken die in het specifieke geval tot armoede hebben geleid. Aan de hand van de diagnose zoekt hij of zij samen met de steunvragende naar oplossingen en stelt een zelfhulpplan op.

Deze methode van nauwkeurig vooronderzoek, controle en intensieve begeleiding is ontleend aan de Engelse Charity Organisation Society (COS) en heeft in Duitsland naam gemaakt als het Elberfelder-stelsel. Door een eigen bijdrage te leveren aan de verbetering van hun lot kunnen de armen zich volgens Muller-Lulofs verzekeren van ondersteuning, terwijl de willekeurig verleende diensten van de traditionele liefdadigheid de armen doen berusten in een staat van behoeftigheid en afhankelijkheid. Het principe van 'zelfhulp' ligt ook ten grondslag aan andere werksoorten, zoals het woningwerk en het volksontwikkelingswerk. Zo moet de huuropbrengst bijvoorbeeld in principe de exploitatie- en stichtingskosten van volkswoningbouwprojecten dekken. Voor clubs en ontspanningsevenementen vragen instellingen als Ons Huis een eigen bijdrage van de bezoekers.

'Zelfhulp' en de aanverwante individualiserende benadering komen beide voort uit een links-liberale interpretatie van het armoedevraagstuk, die gekant is tegen revolutie en klassenstrijd en een vurig pleidooi vormt voor geleidelijke sociale hervorming. Industrialisatie en urbanisatie leiden in deze politieke opvatting tot een grote verwijdering tussen de klassen en tot wederzijds wantrouwen en antagonisme. Ontwikkelde burgers hebben de sociale plicht om zich in dienst te stellen van hun minder bedeelde medeburgers, om zo op persoonlijke titel de tegenstelling tussen armen en rijken te overbruggen. Het streven naar sociale gerechtigheid via sociale hervormingen en de spreiding van kennis en schoonheid door middel van cultuuroverdracht, zijn belangrijke onderdelen van dit 'uitvoerbare socialisme'.

De volgende tekst uit de oprichtingsbrochure van Ons Huis is illustratief voor de zogeheten politiek van klassentoenadering: 'Ons Huis is niet alleen in het belang van de arbeidende klasse opgericht. Neen, evenzeer in 't belang der meer gegoeden. Aan dezen wordt hier de gelegenheid gegeven, den arbeider en de zijnen te leren kennen en hun mede te delen van het beste, dat zij hebben, n.l. van al wat zij in hun hoofd en hart hebben opgegaard aan kennis en ervaring. Hier zal de geleerde zijn wetenschap, de kun-

stenaar zijne kunst, de deskundige in welk vak dan ook, zijne kennis brengen tot hen, die niet in de gelegenheid zijn geweest, daarvan te hooren en te leeren. Hier zal door ongedwongen omgang, vriendschappelijken toon, gezellig samenzijn, de een den ander nader gebracht worden en van weerszijden eene waardering gewekt, die voor beiden weldadig werkt.³⁴

De professionalisering van armoedebestrijding

Dat de termen sociaal en maatschappelijk werk rond 1900 als overkoepelende beroepsnamen kunnen gaan functioneren voor diverse vormen van sociale bemoeiing, is niet zozeer te danken aan het 'nieuwe' van de individualiserende, op zelfredzaamheid gebaseerde methode.³⁵ Vooral de koppeling van deze methode met een wetenschappelijk inzicht in de samenhang tussen de verschillende maatschappelijke mistoestanden onderscheidt het professionalisme van traditionele en andere 'moderne' opvattingen van sociale zorg.

Een van de 'sociologische' inzichten die de School verbreidt is dat armoede de veroorzaker is van slechte leefgewoonten. De maatschappelijke omstandigheden waarin de armen verkeren, zijn een belangrijke voedingsbodem voor slechte gewoonten en eigenschappen, als jokken (sic!), snoepen, drankzucht en apathie. Muller-Lulofs wijdt in dit kader een beschouwing aan de invloed van de voeding op het produktieve vermogen van de mens. Armoede komt hoofdzakelijk voort uit structurele veranderingen in het economische bestel, waar de individuele arme geen greep op heeft. 'De telkens weerkerende tijden van werkloosheid tengevolge van het verbroken economisch evenwicht; de steeds verder voortschrijdende vervanging van de handenarbeid door de machine; de trek van de arbeidersbevolking van 't platteland naar de grote steden, – 't zijn zoovele oorzaken, die een verlamdende bestaansonzekerheid scheppen, welke den werkman bij den minste tegenslag de armoedegrens doen overschrijden.'³⁶ Bij verschillende gelegenheden onderstrepen de pioniers dan ook de noodzaak om tot een omvattende, op preventie gerichte, sociale politiek te komen, zonder welke 'zelfhulp' volstrekt zinloos zou zijn: 'Iedere armenzorg, die niet doordringt tot de diepste bronnen, waaraan de armoede ontwelt, (...), die slechts lenigend en niet tevens voorbehoedend werk presteert, dat wil zeggen niet is aan te treffen in de voorste gelederen van hen, die daadwerkelijke deelne-

34. H. Mercier, geciteerd bij Michielse, a.w., p. 89.

35. Sociaal en maatschappelijk werk worden in deze periode door elkaar gebruikt. Na de Spoorwegstaking van 1903 wordt de naam Opleidingsinrichting voor Sociale Arbeid veranderd in School voor Maatschappelijk Werk. Het Bestuur veronderstelde dat het geringe aantal aanmeldingen onder andere voortkwam uit de associatie van 'sociaal' met 'socialistisch'.

36. Muller-Lulofs, a.w., p. 90.

men aan den arbeid der sociale hervorming; aan verbetering van volkshuisvesting, bestrijding der tuberculose, beteugeling van 't drankmisbruik (...) is mede schuldig aan de minachting waaraan de armenzorg in het algemeen (...) nog is blootgesteld...'³⁷

Dat er structurele oorzaken voor de armoede zijn aan te wijzen, is voor de pioniers van het sociaal werk geenszins in tegenspraak met de opvatting dat de leefwijze van menige arme voor verbetering vatbaar is. Doch het gezichtspunt dat rijk- of arm- zijn door geboorte en niet door eigen toedoen wordt bepaald, noopt tot bescheidenheid van de kant van de maatschappelijk werkster. Muller-Lulofs richt zich menigmaal tegen het kortzichtig en onkieze optreden van armbezoekers en hun geklaag over de gebreken van de armen. Als antwoord op de klachten uit de burgerij over het gebrek aan beheersing en de onverantwoordelijke wijze van met geld omgaan van de arme hekelt zij het weeldevertoon dat de eigen standsgenoten ten toon spreiden. Soberheid kan alleen geëist worden als de hogere standen het goede voorbeeld geven. 'Daar staat ze, een armbezoekster in zijde en fluweel, met zoo'n uitdagende, moderne parasol in de eene, een zilveren beugeltasch in de andere hand, de groote hoed brutaal de kleine kamer vulkend... Daar staat ze als een obsessie, een schrijnend dissonant door 't schrill contrast (...) Kon van deze verschijning in dat milieu *iets* goeds uitgaan? Ons hoogste streven moet dus daarnaar uitgaan, zelf te zijn of te worden datgene, waartoe we onze armen wenschen op te voeden.'³⁸ Ook bepleit zij een zeker respect voor andere waarden en normen waarop bestedingspatronen – bijvoorbeeld in verband met bruiloften en partijen – gebaseerd zijn, en adviseert zij om het lidmaatschap van vakverenigingen en werklozenfondsen te stimuleren.³⁹

Aan de hand van praktijkvoorbeelden wordt dus getracht om een soort van consensus tot stand te brengen onder armbezoekers over de te volgen gedragslijn. In *Ervaringen van een woningopzichteres* beschrijft Went gedragsregels voor de selectie van bewoners, behandeling van wanbetalers, smaakverschillen tussen opzichteres en bewoners enzovoort.⁴⁰ Zij propageert evenals Muller-Lulofs een zakelijke benadering en een scrupuleuze en terughoudende opstelling tegenover inmenging in privé-zaken. In de lessen over woningwerk aan de School fulmineert ze tegen het onaangekondigd bezoeken van bewoners met als doel ze op ongepast woongedrag

37. Idem, p. X.

38. Idem, p. 155.

39. Idem, p. 17.

40. Louise Went-Pek, 'Ervaringen van een woningopzichteres', in: *De Woningbouwvereniging*, uitg. van de Woningraad, nov. 1936, jan., maart, juni, sept. en dec. 1937, maart en juli 1938.

te betrappen.⁴¹ Het uitgangspunt bij het bepalen van gedragsregels is dat hulpverlener en 'cliënt' een 'vrijwillige' overeenkomst aangaan, die rechten en plichten impliceert. Pas het niet nakomen van van tevoren overeengekomen verplichtingen legitimeert inmenging in privé-zaken. Als er een vertrouwensband is ontstaan kan op verzoek van deze regel worden afgeweken.

Voor de 'zorgeloze' levenswijze van de armen zijn meer verzachtende omstandigheden aan te voeren dan voor die van de rijken, maar over de afkeurenswaardigheid van zorgeloosheid laat men in kringen van de moderne armenzorg geen twijfel bestaan. Spaarzaamheid, soberheid en arbeidzaamheid maken deel uit van het burgerlijk waardepatroon dat wordt gepropageerd en ten voorbeeld gesteld.

De directe moralisering van de arme, in naam van een door God gewilde orde, wordt teruggedrongen ten gunste van een meer rationele en economische benadering van het armoedeprobleem.⁴² Slechte eigenschappen worden niet op zichzelf veroordeeld, maar alleen in zoverre ze effect hebben op het ontstaan of voortduren van behoefte. Het verloren gaan van een potentieel aan menselijke arbeidskracht moet zo efficiënt en effectief mogelijk worden tegengegaan. Coördinatie van de armenzorg moet misbruik, dubbele bedeling en bedelarij gaan voorkomen.

Hoewel onthouding van steun als het ultieme machtsmiddel intact blijft, ligt het accent op het belang dat de bedeelde heeft als hij of zij zich conformeert aan de burgerlijke arbeidsmoraal. Muller-Lulofs wijst er bijvoorbeeld op dat een van de kwalijke gevolgen van ondersteuning is, dat het mannelijk gezinshoofd zijn stemrecht kwijtraakt. De bedeelde verliest de status van volwaardig burger.

Het neutraliteitsbeginsel

Met het neutraliteitsbeginsel treden de pioniers in het voetspoor van het professionalisme van het door mannen gedomineerde vrije beroep. Zowel de School als het Toynbee-werk zijn duidelijke exponenten van het neutraliteitsbeginsel. De School stelt zich op het standpunt dat een politiek gemêleerd docentencorps de leerlingen in staat moet stellen hun opvattingen te toetsen aan de verschillende inzichten van hun leraren. Volgens de oprichters van Ons Huis In Amsterdam mengt deze organisatie zich niet recht-

41. Blomberg, *Louise Went*, a.w., p.40.

42. L.F. van Loo, *Den arme gegeven... Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784- 1965*. Meppel (Boom) 1981, signaleert dezelfde omslag.

streeks in de strijd tussen kapitaal en arbeid. Omdat de arbeidersbeweging zo pluriform is, zou partijdigheid velen bij voorbaat afstoten.

Het neutraliteitsbeginsel wordt door tijdgenoten in verschillende gradaties gekritiseerd. De meest vergaande kritiek komt erop neer dat het sociaal werk met zijn politiek van klassentoenadering en individualisering klassenvijandig is en arbeiders misleidt.⁴³ Het cliché van de slechts op het eigen belang gerichte burgerlijke feministe komt daarbij goed van pas, getuige een ingezonden brief in *De Amsterdammer*: 'Voor mij zal het altijd iets stuitends hebben dat beschaafde, gefortuneerde dames rente ophalen voor kapitalisten.'⁴⁴ Tijdens een discussie over het maatschappelijk werk ter gelegenheid van de Tentoonstelling Vrouwenarbeid in 1898, verwoordt de sociaal-democraat Wibaut een mildere variant. Hij verwijt het Nederlands Ons Huis-werk onvoldoende partij te kiezen voor de strijd van de arbeidersklasse, terwijl hun Engelse collega's 'intieme' omgang hebben met de leiders der vakbeweging, zalen ter beschikking stellen en vergaderingen van vakorganisaties toespreken.⁴⁵ Overigens belet deze kritiek Wibaut niet als docent van de School op te treden.

Niet alle sociaal-democraten doen Toynbee-werk af als 'professorenlesjes voor het volk'. Tak neemt het bij deze gelegenheid en in *De Sociaal-Democraat* op voor het sociaal werk: 'De ontwikkeling die wij thans beleven heeft krachten nodig die de arbeiders zelf nog niet kunnen leveren'.⁴⁶ Tegelijkertijd wordt in het blad de hoop uitgesproken dat uit eigen gelederen en door het bestuur financiële middelen gezocht zullen worden om 'flinke jonge arbeiders van beiderlei geslacht' in de gelegenheid te stellen de opleiding te volgen. Deelname aan het volksontwikkelingswerk geeft de 'meer gegoeden' – volgens het *Sociaal Weekblad*, dat als spreekbuis voor het sociaal werk optreedt – inzicht in het volksleven, waardoor zij ook eerder in de economische strijd de zijde van de arbeiders zullen kiezen.⁴⁷ Ofwel: het volksontwikkelingswerk dient dus ook de opvoeding van de burger! Van Asperen illustreert de problemen met het neutraliteitsbeginsel in haar herinneringen als oud-directrice van Ons Huis met de volgende commentaren van bezoekers ter gelegenheid van de respectievelijke lezingen van de sociaal-democraat Schermerhorn en de vlootpredikant Geelkerken: 'Gunst is Ons Huis communistisch geworden' en 'Gaan we de christelijke kant uit?'⁴⁸

43. Michielse, a.w., p. 149.

44. C.A. Thijm geciteerd bij De Regt, a.w., p. 190.

45. Besprekingen over maatschappelijk werk. Nat. Tentoonst. Vrouwenarbeid. 19-21 juli 1898.

46. *De Sociaal-Democraat*, 13 juni 1899.

47. *Sociaal Weekblad*, 1888, p. 258.

Het neutraliseringsbeginsel betekent in het idioom van het professionalisme geenszins dat interventies op sociaal gebied politiek neutraal geacht worden. Wel wordt het politieke engagement door kennis van sociale verschijnselen en een strikte gedragscode ingetoomd en krijgt binnen het professioneel handelen een plaats toegewezen. Het professionalisme staat niet tegenover de politiek, maar wordt als aanvulling op de onvolkomenheid van de politiek beschouwd. Het moet sociale veranderingen beheersbaar maken.

Het streven naar professionalisering behelst niet alleen een aantal initiatieven als de oprichting van een beroepsopleiding, 'vak'-bladen en beroepsorganisaties. Het staat ook voor een eigen politieke plaatsbepaling en handelwijze waarover consensus wordt nagestreefd. Als zodanig is het professionalisme als een onderdeel van de modernisering van traditionele vormen van weldadigheidsbeoefening te beschouwen, waaraan ook nieuwe vormen, zoals woning- en volksontwikkelingswerk, worden toegevoegd. De pioniers van het professionalisme representeren in dit moderniserings- en vernieuwingsproces de meest radicale breuk met de oude filantropie, hetgeen in verschillende opzichten tot uitdrukking komt. Met behulp van wetenschappelijke inzichten wordt het moralisme teruggedrongen. Het categoriseren van armen in 'waardigen' en 'onwaardigen' wordt afgewezen, hetgeen tot een vergroting van het potentieel aan hulpbehoevenden leidt. Omdat de schuldvraag onder verwijzing naar de maatschappelijke omstandigheden gerelativeerd wordt, is er eerder sprake van verschillende opvoedingsproblemen, bijvoorbeeld drankzucht, kinderverwaarlozing enzovoort, dan van verschillende soorten armen. Het geloof in de mogelijkheid om door middel van wetenschap vooruitgang te bewerken leidt ertoe dat armoede van een onvermijdelijk in een oplosbaar en te voorkomen probleem veranderd.

Professionalisme en vrouwelijke beroepsidentiteit

Het professionalisme dat de pioniers van het maatschappelijk werk voor ogen staat, is zeker niet als een klakkeloze imitatie van dat van mannenberoepen te beschouwen. Het sociaal werk wil niet alleen diagnosticeren en oordelen maar tevens 'opheffend' zijn en de vermogens tot zelfwerkzaamheid aanspreken. De verbondenheid tussen de elementen gezagsdragen en opvoeden is de kern van de beroepsidentiteit van de maatschappelijke werkster. Het 'professionele' moederschap dat in zijn verschillende beteke-

nissen deze identiteit gaat representeren, symboliseert de associatie met kind en gemeenschap en staat daardoor voor een relatief autonome status. De omschrijving van de beroepskwalificatie van de maatschappelijk werker is niet alleen als aanvulling op het 'mannelijke' vrije beroep te beschouwen maar ook als tegenhanger van en als kritiek op de zakelijkheid en het geringe probleemoplossende vermogen van academisch gevormde beroepen.

Het sociaal werk is niet alleen door een historische samenloop van omstandigheden een speciaal werkterrein van vrouwen geworden. In de ogen van de pioniers van het sociaal werk zijn vrouwen en arbeiders door de industrialisatie beroofd van hun maatschappelijke bestaansgrond en daarmee van hun waardigheid: het verrichten van nuttige arbeid. Deze visie construeert een organische samenhang tussen het arbeiders- en het vrouwenvraagstuk, waardoor de professionalisering van het sociaal werk als oplossing kan verschijnen voor beide problemen.

Met hun hervormingsstreven formuleren de pioniers van het sociaal werk een emancipatieprogramma dat voor vrouwen uit de middenklasse en leden van 'de vierde stand' dezelfde elementen omvat. Arbeid en onderwijs vormen de essentiële voorwaarden voor een volwaardige invoeging in de burgerlijke samenleving. De verbreiding van zedelijkheid in het openbare leven, waarvoor vrouwen dienen te staan, moet zeker niet worden gezien als extern aan het liberale ontplooiingsideaal dat de pioniers voor ogen staat bij de verbetering van de samenleving. Arbeid heeft zelf een zedelijke kwaliteit. 'Werken is een zedelijke weldaad, waar het voor het eten van genadebrood behoedt; is een geestelijke opheffing, waar het 't eenige middel is om de onstoffelijke schatten deelachtig te worden, die arbeidzaamheid, zelfstandigheid, onafhankelijkheid met zich voeren.'⁴⁹

Zelfverwerkelijking door middel van arbeid en versobering van het dagelijks leven worden door de pioniers van het sociaal werk tot eisen gemaakt die aan mannen en vrouwen worden gesteld, ongeacht hun sociale milieu. Soberheid en arbeidzaamheid zijn daarmee zowel tot algemene norm verheven als 'gedemocratiseerd'.⁵⁰

49. Mercier, geciteerd bij M.W.F. Treub, 'Helene Mercier', in de serie: *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen*. Haarlem (Tjeenk Willink) 1910, deel XLII, afl. 2, p. 24.

50. Het is in dit verband ironisch dat de meeste onderzoekers opmerken dat 'het beschavings-offensief' meer omvatte dan het bijbrengen van een nieuw arbeidsethos, zonder op te merken dat dit 'meer' voor bourgeoisvrouwen een plicht tot arbeid betekende. Zie bijvoorbeeld: B. Kruithof, 'De deugdame natie', in: B. Kruithof e.a., *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*. Nijmegen (SUN) 1982, p. 374.

Recensie

Berteke Waaldijk
*Geschiedenis van de
 onmaatschappelijkheidsbestrijding in
 Nederland, 1914-1970*

Adrianne Dercksen en Loes Verplanke
 Dissertatie Utrecht. Meppel (Boom)
 1987, 270 blz., f 35,-

‘Zij hebben een hoge prijs moeten betalen voor het feit dat ze om wat voor redenen dan ook afwijken van “het normale”.’ De laatste zin van het proefschrift van Adrianne Dercksen en Loes Verplanke plaatst het boek in de stroming in de geschiedwetenschap die vanuit de ‘afwijkingen’ het normale wil bestuderen. Vaak wordt dergelijk disciplineringsonderzoek verrijkt met zwaar aangezette theoretische beschouwingen waarin Foucault zelden ontbreekt. Dit boek beperkt zich tot een helder en informatief overzicht van een deel van de Nederlandse geschiedenis dat tot voor enkele jaren nauwelijks bekend was. De auteurs hebben een boek geschreven dat voor vrouwenstudies van belang is: zij tonen de samenhang tussen maatschappelijk werk en de definitie van mannen- en vrouwenrollen. In theoretisch opzicht biedt het de in vrouwenstudies en disciplinerings geïnteresseerde lezer weinig stof tot nadenken.

Dercksen en Verplanke hebben alle facetten van dat wat in Nederland onder bestrijding van ‘onmaatschappelijkheid’ viel grondig onderzocht. Het werd een deprimerende geschiedenis. Dercksen en Verplanke beschrijven het

ontstaan van de vakkundige bestrijding van ‘onmaatschappelijk’ gedrag van veelal arme gezinnen. Zij analyseren de wetenschappelijke terminologie waarin er over de desbetreffende mensen werd gesproken: ‘zieke elementen’ die de rest van de samenleving konden ‘infecteren’ (zo heette het in de jaren ’20 en ’30 of ‘affect-verwaarlozing’ dat tot onjuist rolgedrag had geleid (vooral in de jaren ’50). De auteurs volgen de verschuivingen in het beleid: aanvankelijk was de ‘heropvoeding’ plaatselijk geconcentreerd in bepaalde wijken, in de jaren na de oorlog ontstonden er speciaal opgerichte gezinsoorden of eigenlijk heropvoedingskampen ver van de grote steden.

Ten slotte staan zij aan de hand van interviews stil bij de manier waarop gezinnen hun ‘heropvoeding’ hebben ervaren en beschrijven zij ook de herinneringen van de betrokken deskundigen. Zij ontdekten schokkende dingen. In de zomer van 1945 werd uit Rotterdam een aantal gezinnen naar gezinsoorden in Drenthe afgevoerd. Deze zouden maatschappelijk ontspoord zijn. Zij hadden tijdens de hongerwinter namelijk delen van hun houten noodwoningen als brandstof gebruikt. Het gewapend machtsvertoon waarmee de deportatie gepaard ging, doet angstwekkend veel denken aan Duitse razzia’s. Ook elders is al betoogd hoe men zelfs in het pas bevrijde Nederland niet schroomde met harde hand op te treden bij bestrijding van sociaal ongewenst gedrag.¹ Uit alle door Dercksen en Verplanke beschreven praktijken spreekt een door en door bevoogdende en zelfgenoegzame mentaliteit. De deskundigen waren ervan overtuigd dat zij wisten wat ‘goed’ maatschappelijk gedrag was. Ze waren bovendien bereid dit gedrag – desnoods met geweld – aan te leren.

Het ijzersterke effect dat van dergelijk onderzoek uitgaat is, dat de moderne lezer het gevoel krijgt de gezinsmoraal van de twintigste eeuw tastbaar voor zich te hebben. Zwart op wit staat in de talloze nota’s en rapporten die

de onmaatschappelijkheidsbestrijding begeleiden wat in die tijd van getrouwde vrouwen werd verwacht: van de maandagse wasdag tot het bloemetje in het weekend, de thee die klaar moet zijn als de kinderen uit school komen, het gevarieerde en gezonde eten dat op tafel staat als de man om zes uur thuis komt. De sociologen en maatschappelijk werkers in de jaren vijftig vonden het grote voordeel van de heropvoedingskampen dat in een soort 'laboratoriumsituatie' wetenschappelijk onderzoek naar het gedrag van de opgenomen gezinnen kon worden gedaan. Ironisch genoeg profiteren nu andere wetenschappers met andere vraagstellingen van hun inspanningen.

De auteurs voelen zich, terecht, sterk begaan met het leed dat – al dan niet met goede bedoelingen – een grote groep mensen werd aangedaan. Zij geven met uitstekend gekozen citaten aan dat de normen die onmaatschappelijkheidsbestrijders aanlegden, vaak burgerlijk, seksistisch, bevoogdend, autoritair en eenzijdig waren.

Tegelijkertijd doen ze recht aan de mensen die professioneel met asociaal genoemde gezinnen werkten. Hun redeneringen en argumentaties, hun beroepstrots, goede herinneringen en gevoel van gêne worden uitgebreid en met gevoel voor verhoudingen weergegeven. Wel vroeg ik mij af of de auteurs die verschillen in inzicht en benadering (er waren bijvoorbeeld niet te verwaarlozen regionale verschillen) wel voldoende erkennen. Het lijkt me te eenvoudig alles wat onder de bestrijding van 'asociaal gedrag' werd gerekend als één groot beschavingsoffensief (een term die de auteurs gebruiken en die mijns inziens ten onrechte aan het boek van De Regt refereert) af te schilderen.²

Hiermee kom ik aan mijn voornaamste bezwaar tegen dit boek. Er wordt een tegenstelling in gesuggereerd tussen de periode tot 'de jaren zestig' en die daarna. De jongste periode wordt niet onderzocht, maar getypeerd als een

van economische bloei, waardoor veel problemen van 'randgezinnen' als vanzelf verdwenen, en als een van verruiming van normen van wat maatschappelijk aanvaardbaar was. Daardoor verdwenen allerlei problemen rond 'goede zeden'. Door alle onmaatschappelijkheidsbestrijding uit de voorgaande periode op één hoop te gooien ontstaat een zwart beeld. Dit wordt versterkt door de spottend-afstandelijke toon van de auteurs wanneer zij het hebben over de normen die aan de onmaatschappelijken werden opgelegd.

Mijn probleem blijft dan waar de grenzen liggen: dat vrouwen niet op zondag mogen wassen, is ook naar mijn gevoelens onzinnig, maar geldt dat ook voor alcoholisme? kindermishandeling? vervuiling? Een boek als dit, waarin de verhouding tussen wetenschap en normen centraal staat, zou over dit probleem explicieter moeten zijn. De auteurs zouden de vaak begrijpelijke toon van ironie en afstand over achterhaald vooroordeel dan niet kunnen volhouden. Er is in de jaren zestig veel veranderd. Economische bloei heeft veel van de materiële problemen bij 'probleem-gezinnen' opgelost, de verruiming van de normen maakte veel 'abnormaal' gedrag plotseling 'normaal'. Maar of de sociale wetenschappen en hun toepassing nu werkelijk niet meer bevoogdend en opvoedend, disciplinerend en normaliserend met afwijkend gedrag omspringen lijkt me sterk. Het kreeg misschien een andere naam, maar zoals het boek ruimschoots aantoonst: een andere term betekent niet altijd een andere praktijk van het maatschappelijk werk.

Noten

1. H. Galesloot & M. Schrevel, *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*. Amsterdam 1987.
2. Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Mepel (Boom) 1984.

Aafke Komter

De constructie van dilemma's in het feminisme

Aan vlotte indelingen in 'theoretische posities' heeft het binnen vrouwenstudies nooit ontbroken. Recentelijk valt in feministische kring wel eens te beluisteren dat iemand 'van het verschil', of daarentegen juist 'van de gelijkheid' is. Meestal gaat zo'n indeling gepaard met een zekere afkeuring van degenen die in een ander dan het eigen hok zijn geplaatst. Een bijkomend voordeel is dat de bokken van de schapen kunnen worden onderscheiden en dat de schapen zich tegen de bokken kunnen afzetten om zichzelf duidelijker te profileren (en vice versa).

Aan de hier geschetste indeling ligt het sinds enige tijd in zwang zijnde dilemma van 'het verschil en de gelijkheid' ten grondslag.¹ Een dilemma dat veelal in één adem hiermee wordt genoemd, betreft de keuze voor het seksverschil als uitgangspunt voor vrouwenstudies, dan wel het onderzoeken van de 'vele verschillen in vrouwelijkheden'.²

In dit artikel wil ik onderzoeken in hoeverre deze beide dilemma's ook werkelijk dilemma's zijn, namelijk toestanden 'waarin tussen twee wegen die beide grote bezwaren opleveren een keuze moet worden gedaan' (*Van Dale*). Ik wil dit doen tegen de achtergrond van een iets ouder feministisch debat: het debat over de mogelijkheid van een algemene theorie van vrouwelijkheid. De feministische theorievorming van de afgelopen twee decennia vertoont een sterke tendens tot het zoeken naar algemene verklaringen voor vrij globale probleemgebieden: 'sekseverhoudingen' of, recenter, 'vrouwelijkheid'.³ In het begin van de jaren tachtig begon men de moge-

1. Zie bijvoorbeeld *Te Elfder Ure* 39: *Dilemma's van het feminisme*, 1986.

2. Vergelijk het redactioneel van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 24, 1985, nr. 4, p. 379.

3. Een recent voorbeeld van zo'n algemene theoretische benadering is N. Hartsock, *Money, sex, and power*. Boston (Northeastern University Press) 1983; zij tracht een algemene feministische theorie van 'geslacht en macht' te ontwikkelen. Een van de centrale vragen van het in september 1987 in Leiden gehouden symposium 'The gender of power' betrof het nut van zo'n algemene feministische machtstheorie. In mijn paper, getiteld 'Gender, power and feminist theory', geschreven voor dit symposium, probeer ik met behulp van enkele theoretische ken-

lijkheid van een algemene feministische theorie te betwijfelen, zoals blijkt uit een aantal artikelen in het Tijdschrift voor Vrouwenstudies. Deze aarzelingen vormden mijns inziens de voedingsbodem voor de formulering van bovengeschetste dilemma's.

Allereerst wil ik kort ingaan op de recente geschiedenis van de feministische theorievorming, niet om een uitputtend overzicht daarvan te geven, maar met het oogmerk de theoretische achtergrond van waaruit de hedendaagse dilemma's konden ontstaan, te schetsen en deze te evalueren. Vervolgens wil ik trachten de overgang te beschrijven van vragen aangaande de mogelijkheid van een algemene theorie naar vragen met betrekking tot verschil en gelijkheid. Daarna zal ik nader ingaan op enkele problemen die mijns inziens met het debat over het verschil en de gelijkheid zijn verbonden. In de conclusie kom ik terug op de vraag naar het 'dilemma-karakter' van de besproken dilemma's.

*Recente geschiedenis van de feministische theorievorming:
op zoek naar algemene theorieën*

Het marxistisch perspectief

De eerste roep om een algemene theorie van vrouwenonderdrukking dateert uit het begin van de jaren zeventig. Er hadden zich toen verschillende stromingen in het feminisme ontwikkeld, die sterk uiteenliepen wat betreft hun politieke en strategische doelstellingen. In theoretisch opzicht echter, baseerden zij zich veelal op dezelfde bron, het marxisme. De radicaal-feministische analyses in termen van het 'seks-klasse-systeem' en de socialistische-feministische theoretisering van de (re)productieverhoudingen in termen van 'het patriarchaat'⁵ hadden een gemeenschappelijke erfenis in de marxistische theorievorming.

Het huwelijk tussen marxisme en feminisme bevatte reeds de kiemen voor het proces van het opsplitsen van het theoretische feminisme in verschillende, vaak rivaliserende theoretische stromingen. Dit werd duidelijk zichtbaar in het zogenaamde 'huishoudelijke-arbeiddebat', waar diverse in-

merken van 'geslacht' en 'macht' te beargumenteren waarom ik dit nut betwijfel. Dit paper zal verschijnen in: M. Leijenaar e.a. (ed.), *The gender of power*. Leiden (DSWO-Press) 1988.

4. Met name S. Firestone, *The dialectic of sex*. New York (Morrow) 1970.

5. Vergelijk bij Z.R. Eisenstein (ed.), *Capitalist patriarchy and the case for socialist feminism*. New York (Monthly Review Press) 1979. In Nederland bijv. *Te Elfder Ure* 20: *Feminisme* 1, 1975.

terpretaties van de juiste marxistische analyse van huishoudelijke arbeid om de voorrang streden.

Geleidelijk aan werd het huwelijk tussen feminisme en marxisme steeds vaker als ongelukkig bestempeld⁶ en werd een meer of minder strikte scheiding bepleit.⁷ Vooral vanuit de vrouwenbeweging werd aandacht gevraagd voor verschillen tussen vrouwen onderling. Binnen vrouwenstudies ging men zich realiseren dat de analyses in termen van sekse-klasse-systeem of patriarchaat te monolithisch waren en faalden als het ging om de verklaring van de wijzen waarop vrouwen zich van elkaar onderscheiden in hun politieke, culturele en seksuele loyaliteiten en door hun identiteit als leden van een bepaalde klasse of etnische groepering. Bovendien schoot het economisme van de marxistische analyse te kort waar het ging om zaken als seksualiteit en moederschap.

Het psychoanalytisch perspectief

Hierdoor ging men te rade bij een nieuwe, potentieel aantrekkelijke, – en gezaghebbende – huwelijkspartner, de psychoanalyse. Auteurs als Juliët Mitchell, Gayle Rubin en Nancy Chodorow gaven – vanuit verschillende invalshoeken – nieuwe en belangrijke impulsen aan het inzicht in de psychische en ideologische complexiteiten van vrouwelijkheid, mannelijkheid en sekseverhoudingen. Ze vestigden de aandacht op de wijzen waarop de ‘geslachtsidentiteit’ of de ‘vrouwelijkheid’ geconstitueerd wordt in de context van ‘verwantschapssystemen’, zoals de primaire gezinsrelaties.

Ook in de verbintenis tussen psychoanalyse en feminisme traden al spoedig spanningen op. Was de Lacaniaanse variant de meest veelbelovende of viel er meer te verwachten van de psychoanalytische traditie van de object-relaties, die door Nancy Chodorow werd verwoord?⁹

Beide benaderingen hadden een tendens tot het hanteren van universele begrippen als castratie en het Oedipus-complex gemeen, maar de resultaten van hun analyses wezen in zeer verschillende richtingen. In de eerste

6. Zie bijv.: H. Hartman, ‘The unhappy marriage between marxism and feminism’, in: *Capital and Class*, zomer 1979, pp. 1-33.

7. Zie M. Aerts, ‘Het raam van de studeerkamer’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 3, 1981, pp. 360-375. Zie tevens J. Outshoorn, ‘Feminisme en marxisme: het relaas van een echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 3, 1981, pp. 339-360.

8. Deze komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in J. Mitchell, *Psychoanalysis and feminism*. Londen (Allen Lane) 1974, en in J. Mitchell & J. Rose, *Feminine sexuality. Jacques Lacan and the Ecole Freudienne*. Londen 1982.

9. N. Chodorow. *The reproduction of mothering Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley (Un. of California Press) 1978.

benadering werden de sekse-gebonden implicaties van de fallus als *het* betekenis-symbool in onze cultuur benadrukt, in het bijzonder de fundamenteel verschillende manieren waarop vrouwen en mannen symbolisch in onze cultuur worden ingevoegd. De tweede benadering beklemtoonde het moederen als *het* structurerend principe van geslachtsidentiteit en sekseverhoudingen. Het almachtige effect van het symbool van de fallus bleek echter moeilijk te verklaren vanuit de Lacaniaanse denkwijze zelf, en ook Chodorows nadruk op de universaliteit van de sekse-gebonden psychische gevolgen van het moederen van vrouwen werd steeds meer gekritiseerd. Zij zou de essentie van de psychoanalyse, het onbewuste, in haar theorie verwaarlozen en de psychoanalyse daarmee transformeren tot een 'socialisatietheorie'.

Het huwelijk tussen feminisme en respectievelijk marxisme en psychoanalyse had twee serieuze problemen aan het licht gebracht. Enerzijds was dat de ontdekking van de illusie van een 'gegeven' vrouwelijk *subject*. Het andere, hiermede samenhangende probleem was dat de stabiliteit van het *object* van het feminisme – eens onproblematisch gedefinieerd als 'vrouwenonderdrukking' – begon af te brokkelen. Niet alleen was er een groeiende twijfel aan het analytisch of theoretisch nut van het begrip 'vrouwenonderdrukking', maar ook begon men zich af te vragen wat 'feminisme' eigenlijk was.¹⁰ Gedeeltelijk lijken deze ontwikkelingen het gevolg van de toenemende fragmentatie van de vrouwenbeweging als politieke beweging. Maar ook de fragmentatie binnen het theoretisch feminisme zelf lijkt te hebben bijgedragen aan de toenemende twijfel inzake 'vrouwen' en 'feminisme'.

Hoe het ook zij, de tijd leek rijp voor een nieuwe theoretische benadering, die zowel in overeenstemming zou zijn met de afnemende zekerheid over het vrouwelijk subject als een gegeven entiteit, als met de toenemende aarzeling over wat het object van het feminisme eigenlijk is. Deze benadering werd gevonden in de door Foucault geïnspireerde vertooganalyse, waarin vooral het geconstrueerde karakter van 'vrouwelijkheid' centraal staat. Een andere lijn van denken richtte zich meer op sekse als een *verhouding* die fundamenteel gestructureerd wordt door macht. Hierna volgt een korte bespreking van beide typen benaderingen.

Het vertooganalytische perspectief

In deze benadering wordt vrouwelijkheid beschouwd als geconstrueerd door een discursieve pluraliteit van posities. Categorieën als seksualiteit,

10. Vergelijk J. Mitchell & A. Oakley (ed.). *What is feminism?* New York (Pantheon) 1986.

seks, geslacht, vrouwelijkheid enzovoort hebben geen vaste betekenissen. Onderzoek zou zich moeten richten op de vele manieren waarop de produktie van betekenis met betrekking tot deze categorieën tot stand komt en op de machtsmechanismen die in dit proces een rol spelen.

Terwijl het feminisme zich in het verleden had beziggehouden met de studie van de *gevolgen* van machtsongelijkheid in sekseverhoudingen, verlegt de vertooganalyse de aandacht naar de *premissen* daarvan: wat is geslacht eigenlijk? Als er zoiets als geslacht bestaat, hoe is dat dan geconstrueerd? Hoe kunnen we van ongelijkheid spreken, wanneer de categorie 'vrouwen' geen vaste betekenis heeft?

Hoewel in deze benadering universalisme – in de zin van algemene verklarende principes – ogenschijnlijk afwezig is ('vrouwelijkheid' wordt immers geassocieerd met steeds verschuivende betekenissen en een pluraliteit van verschillen), is er wel degelijk sprake van een nieuwe 'algemene theoretische benadering', in dit opzicht vergelijkbaar met het marxistische en psychoanalytische perspectief. Immers, de macht van het vertoog wordt geacht alom aanwezig en dus almachtig te zijn: elk sociaal verschijnsel of elke sociale categorie wordt uitsluitend bekeken vanuit het gezichtspunt van zijn discursieve constructie.

Net zoals aan de marxistische en psychoanalytische perspectieven, kleven aan de vertoogbenadering enige problemen. Allereerst dreigen de begrippen 'seks' en 'vrouwelijkheid' door de nadruk op fundamentele diversiteit en ambiguïteit hun betekenis als 'begrip' zelf – dat wil zeggen een conceptueel etiket dat naar een bepaalde, definieerbare realiteit verwijst – te verliezen. Zo dreigt het idee van 'vrouwen' als een ondergeprivilegieerde sociale categorie te worden weggezogen in het bodemloos moeras van steeds verschuivende betekenissen. Heeft het nog wel zin over 'vrouwen' te praten, wanneer er niets duurzaam over te zeggen valt? Een rigoureuze anti-essentialisme kan letterlijk tot sprakeloosheid leiden, zoals wellicht wordt gedemonstreerd door het vroegtijdig tot een einde komen van het Engelse tijdschrift *m/f*.

Een tweede problematisch aspect van de vertooganalyse is het onderliggende mensbeeld. Hoewel het op een algemeen niveau zeker waar is dat mensen voortdurend bezig zijn met de produktie en reproductie van betekenis, kan een te sterke fixatie op het 'geconstrueerde' karakter van de sociale werkelijkheid leiden tot een verwaarlozing van andere relevante kenmerken van mensen, zoals hun 'agency' – het feit dat zij handelende wezens zijn – en hun vermogen om de sociale werkelijkheid te veranderen door in te grijpen in bepaalde praktijken of er een nieuwe betekenis aan te geven.

Een derde probleem is dat, als gevolg van de preoccupatie met de pre-

caire status van de begrippen 'vrouwelijkheid' en 'vrouw', de relevantie van de begrippen 'mannelijkheid' en 'man' voor vrouwenstudies verloren dreigt te gaan.

Het machtsperspectief

Anders dan in de vertoogbenadering gebruikelijk is, wordt in machtsbenaderingen sekse uitdrukkelijk als een verhouding opgevat waarin zowel 'vrouwelijkheid', 'vrouwen', als 'mannelijkheid' en 'mannen' een rol spelen.

Het meest uitgewerkte voorbeeld van een machtsbenadering ter verklaring van sekseverhoudingen geeft Nancy Hartsock.¹¹ Zij heeft geprobeerd een algemene theorie over geslacht, macht en klasse te ontwerpen. Op basis van een (enigszins gewijzigde) marxistische analyse komt ze tot een theorie die zowel de sekse- als de klasse-dimensie van dominantie wil verklaren. Ze wijst daarbij op de verschillende manieren waarop Eros en macht in onze westerse wereld met elkaar verbonden zijn geraakt en sekseverhoudingen hebben gestructureerd. De erotische dimensie van macht heeft de vorm van oppositie en dominantie aangenomen, stelt Hartsock. Macht en dominantie zijn met mannelijkheid geassocieerd geraakt en door middel van deze verbinding is een symbolische vermenging ontstaan van seksualiteit, geweld en dood. Een ander facet van haar theorie is de opvatting dat de materiële leefwereld van vrouwen fundamenteel anders is gestructureerd dan die van mannen, zoals zou blijken uit de arbeidsdeling tussen de seksen. In haar analyse stelt Hartsock voor 'de belangrijke verschillen tussen vrouwen onderling buiten beschouwing te laten en in plaats daarvan te zoeken naar de fundamentele gemeenschappelijkheden over etnische en klassegrenzen heen'.¹²

In haar visie op macht gaat machtsuitoefening door de ene partij altijd ten koste van de andere partij. Mannen en vrouwen 'hebben geen gemeenschappelijk belang en ervaren elkaar als bedreiging voor hun bestaanszekerheid'.¹³

Problematisch in Hartsocks machtsbenadering is, dat deze het onmo-

11. Zie noot 3. In dit bestek kan ik alleen een heel summier samenvatting van Hartsocks theorie geven. Daarmee doe ik haar zeker niet voldoende recht. Het gaat er echter hier alleen om de essentie van haar analyse als algemene theoretische benadering van sekseverhoudingen weer te geven.

12. Hartsock, a.w., p. 233. Opgemerkt moet worden dat Nancy Hartsock recentelijk van deze opvatting lijkt te zijn teruggekomen, zoals bleek bij haar presentatie tijdens het symposium 'The gender of power' (zie noot 3).

13. Hartsock, a.w., p. 178.

gelijk maakt om vrouwen tegelijkertijd als (sociaal geconstrueerde) sekse en als categorie met verschillende seksuele, politieke en culturele loyaliteiten te zien. Bovendien blijkt een betwistbare machtsopvatting uit haar vooronderstellingen over fundamenteel tegengestelde belangen van vrouwen en mannen en uit haar visie op macht als eenzijdig verschijnsel: macht is in haar ogen uitsluitend onderdrukkend en per definitie gebaseerd op conflict. Tenslotte is haar weergave van de manier waarop vrouwen en mannen Eros ervaren en vormgeven, wel erg doorspekt met de klassieke seksestereotypen.

Alle hierboven geschetste theoretische perspectieven – hoe verschillend in andere opzichten ook – hebben gemeen dat zij van een bepaalde algemeenheidspretentie uitgaan. Daarmee bedoel ik, dat vanuit een globaal analysekader wordt getracht inzicht te verkrijgen in zoiets globaals als ‘vrouwelijkheid’ of ‘sekseverhoudingen’. De resultaten van de diverse theoretische benaderingen zijn zeer uiteenlopend: in het geval van het marxisme, de psychoanalyse en macht worden verschillen binnen de categorie vrouwen verwaarloosd, terwijl de vertoogbenadering ze juist overaccentueert. Beide typen resultaten zijn echter naar mijn mening terug te voeren op de algemeenheidspretenties van de theorieën.

Verklaringen in termen van respectievelijk ‘patriarchale (re)productieverhoudingen’, ‘de vrouwelijke positie ten opzichte van de Fallus’, een ‘eenzijdige machtsrelatie’ of ‘constructies van vrouwelijkheid’ kunnen slechts interpretaties op een heel globaal niveau van de sociale werkelijkheid bieden. Zo is bijvoorbeeld vanuit een psychoanalytisch perspectief herhaaldelijk gesteld dat de beschrijving van de verschillende manieren waarop vrouwen en mannen worden ingevoegd in de symbolische orde een theorie zal opleveren over het ontstaan van vrouwelijkheid in onze cultuur. En vrouwen die met de vertooganalyse werken, benadrukken keer op keer dat vrouwelijkheid een discursieve constructie is, dat vrouwen, seksualiteit en sekse niet ‘gegeven’, maar sociaal geconstrueerd zijn.

Hoewel deze beweringen in hun algemeenheid niet onjuist zijn, zijn ze evenmin erg informatief als het gaat om de verklaring van concrete aspecten in het leven van concrete vrouwen, of wanneer we willen weten hoe deze aspecten precies samenhangen met sociale constructies en hoe deze op hun beurt weer gerelateerd zijn aan sociale, culturele, politieke of economische gegevens. De belangrijkste moeilijkheid met de besproken theoretische benaderingen lijkt te zijn dat zowel datgene wat verklaard moet worden – sekse, vrouwelijkheid –, als de verklarende principes – bijvoorbeeld sociale constructies – geformuleerd zijn in termen die zowel theore-

tisch weinig gedifferentieerd zijn als empirische specificiteit missen.

De laatste jaren is er binnen vrouwenstudies een groeiend bewustzijn van de beperkingen van algemene theorieën. In het volgende gedeelte wil ik de theoretische ontwikkelingen binnen vrouwenstudies die hiervan getuigen, verder volgen.

Aarzelingen over de mogelijkheid van algemene theorieën

In 1983 werd in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* de vraag opgeworpen naar de mogelijkheid van een algemene theorie van vrouwelijkheid.¹⁴ In de discussie hierover gaf Rosalind Coward een bevestigend antwoord op deze vraag: de psychoanalyse kan volgens haar een algemene theorie bieden over het ontstaan van vrouwelijkheid in onze cultuur, omdat er de dominante vormen van sekseconstructies in beschreven worden.¹⁵

Hoewel zij zelf zich niet duidelijk uitspreken over de kwestie, percipiëren Sommer en Dornekater een fundamentele tegenstrijdigheid in de visie van Coward: 'Zo houdt Coward vast aan de tegenstrijdigheid, vrouwen als sekse te zien en toch seksuele categorieën als discursieve constructies op te vatten.'¹⁶ Hier zien we de eerste contouren van een dilemma opduiken: onderkenning van het sekseverschil kan niet samengaan met onderkenning van verschillende constructies van vrouwelijkheid.

Deze lijn van denken lijkt de weg te hebben geëffend voor een nieuw debat, dat tot thema werd van de in 1985 gehouden conferentie: 'Het verschil en de gelijkheid'. De centrale vraag betreffende de 'politiek van vrouwenstudies' werd als volgt geformuleerd: 'Valt vrouwenstudies samen met een theorie van het sekseverschil en vrouwelijkheid of gaat het juist om het uiteenvallen in vele verschillen en vrouwelijkheden?'¹⁷

Het dilemma tussen gelijkheid en verschil werd in andere publikaties nader uitgewerkt.¹⁸ In de geschiedenis van het feminisme worden twee tra-

14. Zie *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 16, 1983.

15. R. Coward, 'Is er een algemene theorie van vrouwelijkheid mogelijk?', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 16, 1983, pp., 529-543.

16. A. Sommer & M. Dornekater, 'De Algemene Theorie van Vrouwelijkheid nader bezien', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 16, 1983, pp. 551-552.

17. Zie het redactioneel van *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 24, 1985, p. 379.

18. Zie bijvoorbeeld A. Sommer, 'Het verschil en de gelijkheid. Inleiding bij de lezingen', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 24, 1985, pp. 382-394; M. Aerts, 'Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders. Een feministisch dilemma', in: *Te Elfder ure* 39: *Dilemma's van het feminisme*, 1986, pp. 4-14.

dities onderscheiden. De ene baseert zich op 'gelijkheidsargumenten' (vrouwen zijn in wezen gelijk aan mannen, slechts sociale omstandigheden creëren het sekseverschil); de andere stroming gaat uit van 'verschilargumenten' (vrouwen zijn in wezen verschillend van mannen, vrouwelijkheid moet geaccentueerd en gewaardeerd worden in een context van sociale gelijkheid. Hoewel gelijkheid en verschil als een dilemma worden opgevat, neemt men aan dat de twee begrippen elkaar veronderstellen. Als oplossing van het dilemma wordt niet voorgesteld te kiezen voor een van beide polen. Het is zaak het dilemma op een of andere wijze te overstijgen, maar dit is zeker geen sinecure, zo wordt gesteld.¹⁹

In een recent artikel schetst Irene Costera Meijer het dilemma tussen Verschil en Gelijkheid (met hoofdletters!) als een van de belangrijkste preoccupaties van hedendaagse feministen. Het is in haar ogen 'een ernstig dilemma waar tot op heden geen afdoende oplossing voor gevonden is'.²⁰ Costera Meijer verwoordt het dilemma als volgt: 'Sociaal-politieke en juridische benaderingen streven namelijk wel naar gelijkheid tussen de seksen, maar ontkomen op dit moment niet aan de constatering van een verschil. Vaak moet gelijkheid dan ook bewerkstelligd worden door maatregelen die uitgaan van een verschil. (...) Bovendien wordt bij de argumentatie van gelijkheid veelal een beroep gedaan op het verschil. (...) Omgekeerd geldt voor de cultuur-kritische traditie binnen het feminisme dat ze in eerste instantie de klemtoon legt op het verschil tussen de seksen, maar dat dit juist gebeurt om uiteindelijk een gelijke waardering voor vrouwelijkheid af te dwingen. (...) De gelijkheid waar de 'gelijke rechten-traditie' naar streeft, kan slechts bereikt worden als het vrouwelijke (het verschil) hoger gewaardeerd wordt. De 'verschil-traditie' beschouwt het anders-zijn van vrouwen als een begerenswaardige, want cultuur-kritische positie.'²¹

Het dilemma gaat in haar ogen met een ander dilemma gepaard, namelijk 'het dilemma van Biologisme en Reproductie van Vrouwelijkheid'.²² Uitgaan van vrouwen als verschillend van mannen, zou uiteindelijk tot biologisme te herleiden zijn, terwijl het uitgangspunt van 'gelijkheid' als implicatie heeft dat het vrouwelijke, of vrouwelijkheid gereproduceerd wordt. Costera Meijer ziet een fundamentele onverenigbaarheid tussen de aandacht voor het sekseverschil en het analyseren van betekenisverschuivingen

19. Zie Aerts, a.w., p. 12.

20. I. Costera Meier, 'Welk Geschil maakt het Verschil?', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 32, 1987, p. 404.

21. Ibidem.

22. Idem, p. 405.

aangaande vrouwelijkheid: 'Het zichtbaar maken van een verschuivende betekenis van het vrouwelijke zou wel eens onmogelijk kunnen zijn als het mannelijke gehandhaafd blijft als enige tegenpool (en vice versa natuurlijk).²³ We zien hier opnieuw het dilemma geformuleerd waarvan de eerste omtrekken zichtbaar waren geworden bij Sommer en Dornekater (zie noot 16).

Een uitweg uit dit dilemma is volgens Costera Meijer niet meer 'het sekseverschil' als centraal thema van vrouwenstudies te kiezen, maar verschillende soorten vrouwelijkheden.²⁴ Zij stelt voor om niet langer mannen en mannelijkheid als vanzelfsprekend vergelijkingsmateriaal voor vrouwen te laten fungeren binnen vrouwenstudies, maar om het onderzoek te concentreren op de analyse van 'de veranderde verhouding tussen vrouwelijkheid en onvrouwelijkheid, echte vrouwen en andere vrouwen, het verschil in de gelijkheid'.²⁵

In bovenstaande visie liggen enkele problemen vervat, die zich mijn inziens niet beperken tot deze specifieke visie, maar die ook andere, hier genoemde bijdragen aan het debat over het verschil en de gelijkheid kenmerken. In het volgende gedeelte wil ik deze problemen bespreken.

Problemen in het debat over verschil en gelijkheid

Het debat over verschil en gelijkheid wordt in mijn ogen vertroebeld door een viertal begripsmatige onduidelijkheden, die ik hieronder zal toelichten:

1

In het debat over 'verschil' en 'gelijkheid' wordt regelmatig gesproken van 'Verskil' en 'Gelijkheid', of van Het verschil en De gelijkheid. Met deze hoofdletters en lidwoorden wordt een eenduidigheid van betekenis gesuggereerd die bij nader inzien niet blijkt te bestaan. Bovendien wordt 'verschil' vaak tegenover 'gelijkheid' gesteld, als zou er sprake zijn van een tegenstelling tussen beide begrippen.

Wanneer we 'verschil' en 'gelijkheid' eens nader onder de loep nemen, dan zien we dat er binnen elk van deze termen allerlei semantische onderscheidingen zijn te maken. Hieronder geef ik daarvan een (zeker niet volledig) overzicht. Ik heb hierbij termen die als elkaars 'correlaten' of elkaars opposities zijn te beschouwen, naast elkaar gezet:

23. Idem, p. 411.

24. Idem, p. 416.

25. Idem, pp. 411-412.

Gelijkheid

- gelijkheid (equality)
- gelijkenis (resemblance)
- identiteit
- equivalentie
- uniformiteit
- symmetrie
- overeenkomst (similarity)
- niet-onderscheid

Verschil

- ongelijkheid (inequality)
- niet-gelijkenis
- diversiteit
- ongelijkwaardigheid
- pluriformiteit
- asymmetrie
- verschil (difference)
- onderscheid (distinction), bijv. oppositie, polarisatie, dichotomisering, discriminatie.

Allereerst valt op dat ‘verschil’ en ‘gelijkheid’ geenszins noodzakelijk elkaars tegenpolen zijn. Logisch gezien zou je tegenover ‘verschil’ beter ‘overeenkomst’ kunnen stellen, dan ‘gelijkheid’.

Eveneens relevant met het oog op discussies over ‘verschil’ en ‘gelijkheid’ is het onderscheid tussen ‘verschil’ (difference) en ‘onderscheid’ (distinction). Volgens Anthony Wilden – aan wie dit onderscheid is ontleend – verwijst ‘verschil’ naar variaties in grootte, frequentie, verdeling of organisatie van bepaalde (sociale of fysische) gegevens; ‘onderscheid’ komt volgens hem tot stand door een *beslissing* (bewust of onbewust) om een bepaalde grens (tussen groepen, tussen delen van een systeem, tussen voor- en achtergrond, enz.) te trekken.²⁶ Voor ‘beslissing’ kunnen we hier ook lezen: afspraak, regel, norm, behandeling, toeschrijving (van eigenschappen bijvoorbeeld).

Met behulp van dit onderscheid kunnen we bijvoorbeeld de sociaal tot stand gekomen sekseverschillen in de beschikking over diverse soorten (bijv. psychologische en materiële) ‘hulpbronnen’ – ‘verschil’ – begripmatig afgrenzen van juridische en sociale regels en normen die een ‘onderscheid’ tussen vrouwen en mannen impliceren. Andere voorbeelden van ‘onderscheid’ zijn de bewuste en onbewuste geneigdheid om verschillende eigenschappen en hoedanigheden aan beide seksen toe te schrijven en de bredere culturele tendens om over de seksen in termen van opposities, dichotomieën of polariteiten te denken, terwijl er hoogstens sprake is van bepaalde typen verschillen.²⁷

26. A. Wilden, *System and structure, Essays in communication and exchange*. Londen (Tavistock) 1972, pp. 169 en 174. Overigens beschouwt Wilden ‘distinctions’ als een subcategorie van ‘differences’, namelijk als digitale – als onderscheiden van analoge – ‘differences’. Zie voor interessante beschouwingen over ‘difference’ ook: G. Bateson, *Mind and nature. A. necessary unity*. New York (Dutton) 1979.

Wanneer men de diverse semantische onderscheidingen binnen de begrippen 'verschil' en 'gelijkheid' over het hoofd ziet, en over 'het verschil' en 'de gelijkheid' spreekt voordat duidelijk is geworden wat men precies bedoelt, riskeert men deze begrippen te reïficeren, hetgeen het debat uiteraard niet ten goede komt.

2

Aan de begrippen verschil en gelijkheid blijken verschillende functies te worden toegekend, waartussen in het debat vaak geen onderscheid wordt gemaakt. Verschil en gelijkheid blijken te kunnen figureren:

- als *filosofische veronderstellingen* over wat vrouwelijk en wat mannelijk is (bijv. sociale vaardigheden als vrouwelijk en cognitieve capaciteiten als mannelijk);
- als *beschrijving* van aspecten van de sociale werkelijkheid (bijv. vrouwen en mannen zijn 'hetzelfde' voorzover zij menselijke wezens zijn, bepaalde cognitieve en emotionele mogelijkheden hebben, terwijl ze 'verschillend' zijn wat betreft hun sociale posities);
- als *politieke argumenten* voor een gelijke of verschillende behandeling van vrouwen en mannen (bijv. 'vrouwen zijn even goed als mannen in de wetenschap', of 'vrouwen zijn betere leiders dan mannen', en daarom moeten ze gelijk/verschillend behandeld worden);
- als *politieke doelen* die men wil realiseren (bijv. sociale gelijkheid voor vrouwen en mannen, of juist sociale differentiatie in de posities van de seksen).²⁸

In een recent artikel beschrijft Nancy Cott hoe de Amerikaanse suffragettes zowel 'gelijkheids-' als 'verschilargumenten' in hun politieke strijd gebruikten, zonder ook maar in de verste verte last te hebben van een dilemma.

27. In deze tendens tot 'binair denken' – vaak gezien als een fundamenteel kenmerk van de menselijke cognities – komen dikwijls diepgewortelde sociale vooroordelen tot uitdrukking, die weer de reflectie zijn van heersende machtsverhoudingen. De opposities zijn te beschouwen als ideologische rechtvaardiging van die machtsverhoudingen. Vergelijk Wilden, a.w., p. 219.

28. In een recent artikel maakt C.J.M. Schuyt soortgelijke onderscheidingen: gelijkheid als descriptieve term, gelijkheid als norm, gelijkheid als politiek of sociaal ideaal, natuurlijke gelijkheid en artificiële gelijkheid. Zie C.J.M. Schuyt, 'Maatschappelijke ongelijkheid, een sociologische interpretatie', in: *Maatschappelijke ongelijkheid: de overheid een zorg?* Nederlands Gespreks Centrum. Utrecht: (Veen) 1987, p. 45. Ook J. Huisman signaleert dat er verschillende niveaus zijn waarop de begrippen 'verschil' en 'gelijkheid' gehanteerd kunnen worden. Zie J. Huisman, 'The Family of Women: A linguistic analysis of the feminist discourse on femininity, equality and difference', in: D. Brouwer & D. de Haan (ed.), *Women's language. Socialization and self-image*. Dordrecht (Foris) 1987, pp. 129-138.

Cott spreekt hier van een 'heilzame ambiguïteit'.²⁹ Uit dit voorbeeld blijkt hoe de begrippen gelijkheid en verschil kunnen variëren al naargelang hun functie en context. 'Gelijkheid' en 'verschil' als politieke *argumenten* hoeven niet te corresponderen met de filosofische *assumptions* met betrekking tot het wezen van de vrouw, waarvan men impliciet of expliciet uitgaat. De Amerikaanse suffragettes gebruikten de twee soorten argumenten duidelijk omdat ze deze als politiek opportuun beschouwden, ongeacht hun eigen opvattingen omtrent het wezen van de vrouw. En om het nog gecompliceerder te maken: gelijkheid en verschil als politieke *argumenten* kunnen, maar hoeven niet parallel te lopen met gelijkheid en verschil als politieke *doelen*. Zo kan men als politiek argument aanvoeren dat vrouwen gelijk zijn aan mannen en daarom gelijk behandeld moeten worden. Het is echter ook mogelijk te stellen dat vrouwen 'verschillend' zijn om daarmee gelijkheid als politiek doel na te streven: vrouwen zijn betere managers, daarom moeten zij positief gediscrimineerd worden teneinde een meer gelijke verdeling van vrouwelijke en mannelijke managers te verkrijgen.

3

Behalve de onduidelijkheid van betekenis inzake de begrippen verschil en gelijkheid zelf (zie punt 1), blijkt men ook verschillende (impliciete of expliciete) ideeën te hebben over de oorsprong en de aard van 'verschil' en 'gelijkheid'.³⁰ Men blijkt van mening te verschillen over de vraag of sekseverschillen een sociale, dan wel een natuurlijke of 'wezenlijke' oorsprong hebben.³¹

In de zogeheten gelijkheidstraditie wordt 'gelijkheid' als essentieel beschouwd (vrouwen en mannen zijn in wezen gelijk) en 'verschil' als sociaal (zich manifesterend in hiërarchische ongelijkheid). In de verschiltraditie echter is de betekenis van beide begrippen omgekeerd: 'verschil' wordt opgevat als essentieel (in wezen verschillend, anders zijn) en 'gelijkheid' als sociaal (gelijkheid als een sociaal goed dat kan worden bereikt door een egalitaire politiek). Gelijkheid en verschil blijken dus verschil-

29. N. Cott, 'Feminist theory and feminist movements: the past before us', in: Mitchell & Oakley (ed.), a.w., pp. 49-63.

30. Michèle Barrett gaat in haar artikel 'The concept of "difference"', in: *Feminist Review*, 26, 1987, pp. 29-40, in op verschillende wijzen waarop 'verschil' binnen vrouwenstudies geconceptualiseerd wordt. Daar zij het meer over verschillende theoretisering van 'verschil' heeft dan over de verschillende manieren waarop het begrip 'verschil' in het debat over verschil en gelijkheid functioneert, laat ik haar – interessant – betoog hier verder buiten beschouwing.

31. Uiteraard is dit onderscheid zelf geenszins onomstreden. Zo is het zeer de vraag of er ooit empirisch en theoretisch overtuigende criteria gevonden zullen worden, om 'natuur' en 'cultuur' van elkaar te onderscheiden. In het kader van dit artikel voert het echter te ver om op deze problematiek in te gaan.

lende betekenissen te hebben in de twee theoretische tradities waarin ze figureren.

Zoals Costera Meijer terecht stelt, wordt bij sociale en juridische maatregelen ter bevordering van gelijkheid tussen de seksen uitgegaan van een verschil. We hebben hier te maken met de *sociale* betekenis van verschil: verschil als hiërarchische ongelijkheid. Bij de door haar geschetste cultuur-kritische positie wordt uitgegaan van een *wezenlijk* verschil, een wezenlijk andere vrouwelijkheid, die echter gelijk gewaardeerd zou moeten worden.³²

4

In het debat wordt telkens benadrukt dat de begrippen verschil en gelijkheid 'elkaar veronderstellen'.³³ Deze veronderstelling blijkt bij nadere beschouwing zelf problematisch. Veronderstelt de assumptie van *wezenlijke gelijkheid* een verschil? In elk geval geen wezenlijk verschil, want dat is een contradictie. Hoogstens moet men een sociaal verschil zien weg te werken. Veronderstelt het streven naar *sociale gelijkheid* een verschil? Hier wordt niets anders, noch iets diepzinnigers beweerd dan dat zonder sociale ongelijkheid het niet nodig zou zijn naar sociale gelijkheid te streven. Het streven naar sociale gelijkheid veronderstelt geenszins een wezenlijk, maar alleen een sociaal verschil

Veronderstelt de aanname van een *wezenlijk verschil* gelijkheid? Wezenlijke gelijkheid valt als mogelijkheid af. Hoogstens zal de assumptie van een wezenlijk anders-zijn van vrouwen soms *samengaan* met een streven naar een gelijke sociale waardering. Dit is echter iets anders dan dat verschil hier gelijkheid *veronderstelt*.³⁴

Kortom: de stelling dat 'gelijkheid en verschil elkaar veronderstellen' schept meer verwarring dan inzicht. De begrippen blijken elkaar geenszins noodzakelijkerwijs te veronderstellen. Evenmin zijn ze per definitie elkaars tegenpolen, zoals we eerder zagen.

Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn dat de begrippen verschil en gelijkheid geen vaste, gegeven betekenissen hebben, maar in een bepaalde context 'geconstrueerd' worden. Bij deze 'constructie' worden de verschil-

32. Zie voor verdere illustraties: Sommer, a.w., p. 385; Aerts, a.w., p. 5; Costera meijer, a.w., p. 403.

33. Vergelijk Sommer, a.w., p. 382; Aerts, a.w., p. 12; Costera Meijer, a.w., p. 404. Zie ook S. Grotenhuis, 'Over geleerde vrouwen en geleerde feministen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 24, 1985, p. 395.

34. Ik heb hier slechts enkele van de mogelijke combinaties van betekenissen en functies van 'verschil' en 'gelijkheid' besproken. Ook de niet besproken combinaties leveren echter problemen op.

lende mogelijke betekenissen en functies van ‘verschil’ en ‘gelijkheid’ dikwijls niet onderkend, waardoor het moeilijk is te bepalen waar het debat precies over gaat.

Deze begripsmatige onduidelijkheden werken ook door in het andere, eerder besproken dilemma: dat tussen ‘het sekseverschil’ dan wel ‘verschillen in vrouwelijkheden’ als centrale bemoeienis van vrouwenstudies. Voor degenen die hier een dilemma ervaren, is de situatie misschien te vergelijken met de ‘perceptuele incongruentie’ die optreedt bij het kijken naar het plaatje van de vaas die tegelijkertijd een vrouwegezicht is: je ziet één van de twee, maar nooit allebei tegelijk. Toch is die incongruentie slechts schijnbaar: het feit dat $x_1, 2, 3, 4, \dots, t/m \ x_{10}$ in bepaalde opzichten verschillen van $y_1, 2, 3, 4, \dots, t/m \ y_{10}$, betekent immers niet dat de x-en onderling niet verschillend kunnen zijn (net als de y-en). Het betekent evenmin dat het niet mogelijk is beide soorten verschillen te bestuderen.

Toegepast op vrouwenstudies: het differentiëren tussen een sociaal tot stand gekomen vrouwelijke en mannelijke sekse sluit geenszins uit dat tevens verschillen worden onderkend tussen vrouwen, of, zo men wil, vele vrouwelijkheden. Er ligt hier noch een logisch, noch een theoretisch probleem. In de woorden van Nancy Cott: ‘De nadruk van feministen op het sociaal geconstrueerde sekseverschil kan heel goed samengaan met de onderkenning van diversiteit tussen vrouwen, wanneer we ons rekenschap geven van de veelzijdige entiteit – vergelijkbaar met een lappendeken – die de categorie vrouwen representeert.’³⁵

Conclusie

Zolang de hier geschetste onduidelijkheden in de betekenis en het gebruik van de begrippen verschil en gelijkheid niet zijn opgehelderd, heeft het geen zin om van een dilemma te spreken. Een andere reden om dat niet te doen is dat ook degenen die wél een dilemma signaleren, stellen dat het niet zinnig is de ene, dan wel de andere kant te kiezen.³⁶ Een dilemma waarbij wordt aanbevolen geen van beide polen te kiezen, is echter geen echt dilemma in de zin van *Van Dale* (zie het begin van dit artikel). Dit brengt met zich mee dat ook het andere, verwante dilemma – dat tussen ‘het zichtbaar maken van een verschuivende betekenis van het vrouwelijke’ enerzijds en anderzijds het ‘centraal stellen van het sekseverschil’³⁷ – niet beschouwd kan worden als een Echt Dilemma dat hoofdletters rechtvaardigt.

35. Cott, a.w., pp. 59-69.

36. Vergelijk Aerts, a.w., p. 12.

37. Zie Costera Meijer, a.w., p. 411.

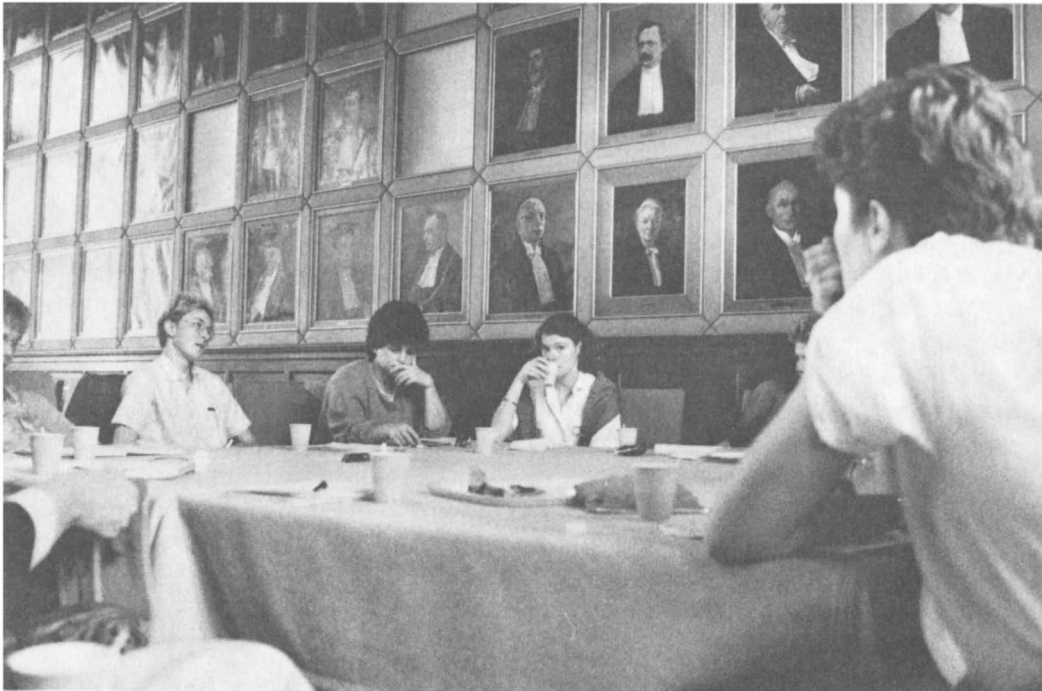
Met de exclusieve aandacht voor 'vrouwen' en 'mannen' als tegengestelde sociale categorieën, zoals we die tegenkomen bij marxistische en psychoanalytische benaderingen en bij benaderingen waarin van een eenzijdige machtsrelatie wordt uitgegaan, wordt geen recht gedaan aan de diversiteit in sekseverhoudingen. Wanneer men zich uitsluitend richt op verschillen en diversiteit binnen de categorie 'vrouwen' zoals in de vertooganalyse wel gebeurt, neigt men ertoe de systematiek van patronen van ongelijkheid in sekseverhoudingen over het hoofd te zien, en daarmee het gegeven dat sekseverhoudingen fundamenteel bepaald worden door macht. De kracht van het ene type benadering blijkt de zwakte van de andere te zijn. Door een dilemma tussen de twee te poneren, wordt een oneigenlijke tegenstelling gecreëerd die op zijn beurt onnodig nieuwe problemen oproept.

Meestal hebben dualistische visies en opposities tot gevolg dat er een 'goede' en een 'minder goede' of zelfs 'slechte' kant ontstaat, zoals aan het voorbeeld van de seksen, maar wellicht ook aan sommige formuleringen van de hier besproken dilemma's te demonstreren valt. Dergelijke gehierarchiseerde tegenstellingen leveren meestal niet veel goeds op, noch in academische debatten, noch in de realiteit van het sociale en politieke verkeer. Het denken in termen van 'of-of' (opposities, dilemma's) waar ook 'zowel-als' (verschillen) mogelijk is, draagt naar mijn mening het risico van intellectuele verstarring en isolement in zich.³⁸

Wellicht is het voor hedendaagse feministen net zo heilzaam als het voor de Amerikaanse suffragettes was, om in politiek opzicht soms 'van het verschil' en dan weer 'van de gelijkheid' te zijn, al naar gelang het hun uitkomt. Dit lijkt te meer gerechtvaardigd, daar in het hedendaagse feminisme vrijwel niemand meer uitgaat van een 'gegeven' vrouwelijkheid en men zelden meer iets verneemt over 'het wezen' van de vrouw. (Des te opmerkelijker is het dat er nog wel veel wezenlijke spoken gezien worden, getuige de frequentie waarmee in recente feministische publikaties beklemtoond wordt dat vrouwelijkheid en sekse niet 'gegeven' zijn.)

En wat betreft vrouwenstudies: zouden deze niet méér gebaat zijn bij het zoeken naar specifieke theoretische benaderingen voor specifiek gedefinieerde onderzoeksubjecten, dan bij het voorbarig tegenover elkaar stellen van verwarrende containerbegrippen als 'verschil' en 'gelijkheid'?

38. Vergelijk Wilden, a.w., pp. 219, die meent dat culturen waarin systematisch 'verschillen' in 'opposities' getransformeerd worden, uiteindelijk ten dode zijn opgeschreven.

Mineke van Essen/Jacqueline Sibbes
**De Zomeruniversiteit te Groningen:
 vitrine van vrouwenstudies?**¹

Gevraagd naar haar verwachtingen voor en ervaringen met de Zomeruniversiteit, schreef een van de deelnemers achteraf:

'Kennismaking met vrouwenstudies en het oppikken van impulsen om te komen tot een zinvolle invulling van de komende levensperiode. (...) Ik heb me in Groningen uitstekend gevoeld, ervarend in staat te zijn 't geheel uitstekend aan te kunnen! Hierdoor voel ik me in m'n privé leven wat zekerder en denk ik erover, zodra de omstandigheden in wat rustiger vaarwater zijn gekomen, te gaan studeren binnen Vrouwenstudies.'²

Positieve reacties als deze troffen we in de enquête ter evaluatie van de Zomeruniversiteit vaker aan. Maar negatiever getoonzette waardering was er ook. Een van de sprekers formuleerde die als volgt:

'Mijn ervaring was dat de ZuV meer weg had van een soort 'markt' van cursussen management, persoonlijk functioneren etc. enerzijds (ofwel 'hoe pak ik het slim aan') en van prestaties van persoonlijke werkresultaten (...) (ofwel 'zo doe je dat dus') anderzijds, dan van een platform, waarop dergelijke moderne werkervaringen en werkresultaten inhoudelijke bediscussieerd worden. Teleurstellend, maar modern, kortom.'³

1. Met dank aan Tjitske Akkerman en Alkeline van Lenning. De titel van dit artikel is ontleend aan: Margo Brouns, 'Kroniek van een congres', *Katijf* 40 (1987), pp. 22-26. Andere publikaties over de ZuV: Hinke Beukema, 'Vrouwen en mannen tegenover hun cultuur: Wie bepaalt wie?', in: *Andersom. Opiniemaandblad voor andragogie en de sociale wetenschappen* 1 (1987), nr. 7, pp. 26-30; Marianne van den Boomen, 'Yin en Yang in Groningen', in: *De Helling* 1, 1987, nr. 1, pp. 48-50; Christine Brouwer, 'Zomeruniversiteit Vrouwenstudies te Groningen. Verslag van het thema "konstrueren"', *Revoluon* 12 (1987), nr. 2, pp. 64-67; 'Recensie en verslag van diverse lezingen en discussies over segregatie, flexibilisering en automatisering', in: *Nieuwsbrief arbeid, bedrijf en beroep*. SISWO-uitgave, oktober 1987.

2. Deelnemersenquête ZuV.

3. Enquête sprekers ZuV.

Uit deze uiteenlopende waardering blijkt, dat de opzet van de Groningse Zomeruniversiteit Vrouwenstudies: 'het bieden van een zo volledig mogelijk overzicht van vrouwenstudies in de onderscheiden disciplines', verschillende reacties opriep. De een vond het inspirerend om in eigen tempo en volgorde te drementen langs de volgepakte vitrines van vijftien jaar vrouwenstudies in Nederland, de ander beoordeelde zo'n tentoonstellingsaanpak juist negatief.

In dit artikel worden, na een korte terugblik op de doelstellingen van de ZuV, de effecten van die aanpak ter discussie gesteld. We gaan daarbij uit van de twee functies die, getuige de citaten, aan de ZuV werden toegeschreven: de publieke – dienstverlening aan de deelnemers – en de wetenschappelijke – ontwikkeling van het vakgebied vrouwenstudies. In de loop van ons verhaal voegen wij daar een nieuwe functie – de promotie van vrouwenstudies – aan toe, waardoor de discussie een andere wending krijgt. Onze conclusies en de daaruit voortvloeiende aanbevelingen kunnen bruikbaar zijn voor de opzet van toekomstige congressen vrouwenstudies.

De doelstellingen⁴

Meer dan zestig vrouwen hebben zich – voor het overgrote deel onbetaald – twee jaar of langer beziggehouden met de organisatie van de ZuV. Bij de invulling van het programma werd uitgegaan van drie doelstellingen:

- A. wetenschappelijk kennis overdragen:
- B. nieuwe impulsen bieden aan de uitwisseling van kennis en ervaring tussen praktijk en wetenschap:
- C. een platform creëren ter evaluatie van wetenschapsfilosofische en politieke ontwikkelingen op het gebied van vrouwenstudies.

Zowel de publieke als de wetenschappelijke functie van de ZuV is in deze doelstellingen terug te vinden. Doelstelling C was duidelijk gericht op de ontwikkeling van het vakgebied vrouwenstudies en had dus bij uitstek een wetenschappelijke functie. Bij doelstelling A daarentegen ging het uitsluitend of voornamelijk om de overdracht van informatie aan geïnteresseerden buiten het directe vakgebied, wat wij als de publieke functie van de Zomeruniversiteit beschouwen. Doelstelling B verenigde, door de uitwisseling van theorie en praktijk, in principe beide functies.

Naast deze drie uiteenlopende doelstellingen werd de ZuV ook ge-

4. Karin Dekker, Willy Hilverda, Jacqueline Sibbes, *Evaluatieverslag Zomeruniversiteit Vrouwenstudies Groningen*. Groningen 1987.

kenmerkt door een niet expliciet gemaakt uitgangspunt, dat bijna iedereen vanzelfsprekend leek te vinden: een Zomeruniversiteit is gemeenschappelijk bezit van en behoort daarom toegankelijk te zijn voor alle vrouwen van Nederland. Wetenschapsters leggen er in voor iedereen begrijpelijke taal verantwoording af voor het door hen verrichte onderzoek en onderwerpen dat aan de bijna per definitie waardevol geachte kritiek van de basis. Dat impliciete uitgangspunt valt bijvoorbeeld af te lezen uit het verloop van de discussie over het thema van de ZuV. In eerste instantie had de organisatie ervoor gekozen, het toen actuele onderwerp 'constructies van vrouwelijkheid' op de Zomeruniversiteit centraal te stellen. Veel medewerkers en studentes vrouwenstudies uit alle delen van Nederland tekenden protest aan tegen deze opzet. De keuze voor een thema zou naar hun oordeel tot gevolg kunnen hebben dat niet alle onderzoeksters in het programma konden participeren. Ook bestond de vrees dat een dergelijke invalshoek te elitair zou blijken voor een groot publiek. Overtuigd door het argument dat het congres voor iedereen toegankelijk moest zijn, koos de organisatie in tweede instantie voor een pluriforme aanpak. Zo werd gestreefd naar het samenstellen van een veelzijdig en betaalbaar programma, dat interessant zou zijn voor vrouwen uit alle lagen van de samenleving.

Het perspectief van de deelnemers⁵

Aan de ZuV werd deelgenomen door circa 2500 vrouwen (en een enkele man). Wat de samenstelling van de groep betreft valt in de eerste plaats op, dat de participatie van studentes in vergelijking met de Winteruniversiteit in Nijmegen van 1983 is gedaald ten gunste van (voor het grootste deel part-time) werkende vrouwen. Vermeldenswaard is bovendien, dat 15% van de deelnemers ouder was dan 45 jaar. Deze groep bestond voor een deel uit leden van traditionele vrouwenorganisaties. Op het aanboren van deze nieuwe doelgroep is de werving ook expliciet gericht geweest. Ten aanzien van het opleidingsniveau bleek meer dan de helft van het congrespubliek universitair gevormd. Daarnaast was bijna een derde van de deelnemers afkomstig uit het HBO. Vrouwen met een 'lagere' opleiding waren dus ver in de minderheid.

De deelnemers aan de ZuV kwamen – zo bleek uit de onder hen gehouden enquête – met verschillende en ook uiteenlopende verwachtingen.

5. De gegevens uit deze paragraaf zijn ontleend aan het *Evaluatieverslag* en uit de onder de deelnemers afgenomen enquête.

gen naar Groningen. Zij zochten cultuur en ontspanning, wilden geïnspireerd en gemotiveerd worden, hadden behoefte aan ondersteuning – ‘de Universiteit Twente is geen gemakkelijke omgeving voor een feministe’, schreef een van de deelnemers –, wilden orde in de chaos van hun gevoelsleven brengen of waren op zoek naar een nieuwe levensvulling. Wat veel van hen bond was de verwachting op het congres nieuwe informatie te verwerven of – 33% gaf dat als een van de verwachtingen aan – met vrouwenstudies kennis te maken. Daarnaast noemden de geënquêteerde vrouwen de verwachting op de ZuV een ontmoetingsplek te vinden en – in mindere mate – kennis te kunnen uitwisselen. De meeste vrouwen werden in die verwachtingen niet teleurgesteld: een percentage van 60 – voor het verwerven van informatie – tot 76 – voor de ZuV als ontmoetingsplek – gaf aan dat hun verwachtingen waren uitgekomen.

Aan de geënquêteerde deelnemers is ook gevraagd of zij vonden dat de doelstellingen van de ZuV gerealiseerd waren. Daarover werd verschillend gedacht. Een kwart van de vrouwen achtte zich niet in staat op deze vraag een antwoord te geven, voornamelijk omdat te weinig onderdelen waren gevolgd om een oordeel te kunnen vellen. Ongeveer de helft antwoordde bevestigend, waarbij opviel dat doelstelling B (uitwisseling praktijk-wetenschap) het hoogste scoorde, doelstelling C (ontwikkeling van het vakgebied) het laagste.

Tussenbalans

Het voorgaande overwegende kan de voorzichtige conclusie getrokken worden dat een ruime meerderheid van de deelnemende vrouwen ondanks bepaalde kritiekpunten positief oordeelde over wat hen op de ZuV geboden werd. Zowel het impliciete uitgangspunt – het congres moet toegankelijke zijn voor iedereen – als de publieke functie – dienstverlening aan de deelnemers – kan daarmee als gerealiseerd beschouwd worden. Is die uitkomst reden genoeg om voort te gaan op de ingeslagen weg en over een paar jaar, rekening houdend met de opgedane ervaringen en kritiek, op dezelfde manier een (Zomer)universiteit Vrouwenstudies te organiseren? Daar is veel voor te zeggen. Zo’n manifestatie levert de deelnemers heel wat op.

In de eerste plaats wordt hen de gelegenheid geboden om op een efficiënte, goedkope en gemakkelijke manier kennis te maken met vrouwenstudies, die kennis op te frissen of te verdiepen. Zij kunnen daarbij kiezen uit een veelheid aan onderwerpen en onderwijsvormen. Deelnemers die in de praktijk met vrouwen werken kunnen hun aanpak toetsen aan (nieuwe) theoretische inzichten en daar vervolgens in hun werksituatie hun voordeel mee doen.

Ten tweede gaat van zo'n congres een emanciperende werking uit. Door de geboden mogelijkheid tot reflectie op de eigen situatie kunnen vrouwen zich sterker gaan voelen, meer zelfvertrouwen krijgen, een aanzet krijgen tot het brengen van verandering in een onbevredigend geachte situatie enzovoorts. Voor veel vrouwen was deelname aan de Zomeruniversiteit juist in dat opzicht waardevol. De in de inleiding geciteerde deelneemster was niet de enige geënquêteerde die wees op het belang van de ZuV voor haar privé-leven. In feite gaf 20% van de vrouwen aan dat de ZuV uitsluitend voor haar privé bestaan van betekenis was geweest, 34% noemde een combinatie van de privé-sfeer met studie en werk.

Het perspectief van het wetenschapsgebied vrouwenstudies⁶

Voor het beoordelen van de wetenschappelijke betekenis van de ZuV maken we gebruik van een enquête onder de sprekers: zij zijn te beschouwen als vertegenwoordigsters van het vakgebied. De meesten van hen hadden een academische opleiding (85%), waarvan 8% gepromoveerd. Bijna de helft van de in totaal 500 sprekers vervulde een universitaire functie. Gevraagd werd wat het leveren van een bijdrage aan de ZuV hen als resultaat heeft opgeleverd en tot welke van de drie doelstellingen zij hun bijdrage rekenden.

De reacties van de geënquêteerden op de eerste vraag waren uiteenlopend. Veel van hen wezen op een interessante discussie met of reacties uit het publiek. Contacten met vakgenoten of het opdoen van nieuwe ideeën en inspiratie werden veel minder vaak als resultaat aangegeven. Negatieve reacties waren er ook; genoemd werden gebrek aan belangstelling, een te laag niveau van de deelneemsters en het ontbreken van respons van het publiek (eenrichtingsverkeer).

Bij de antwoorden op de vraag tot welke van de drie doelstellingen van de ZuV de sprekers hun bijdrage rekenden scoorde de uitwisseling tussen praktijk en wetenschap het hoogste; bijna tweederde van de geënquêteerden rangschikte hun bijdragen helemaal of voor een deel onder doelstelling B. Slechts eenderde van hen noemde doelstelling C (de ontwikkeling van het vakgebied) als passend bij hun bijdrage. Informatie-overdracht zag ruim de helft van de sprekers als (een van) de doelstelling(en) van hun optreden van de ZuV.

6. Gegevens ontleend aan het *Evaluatieverslag* en aan de onder de sprekers afgenomen enquête.

Balans

Met betrekking tot de vraag naar het belang van het organiseren van een grootschalig congres voor het wetenschapsgebied vrouwenstudies kunnen we uit de reacties van de spreeksters geen eensluidend antwoord afleiden. Wel valt op dat relatief weinig spreeksters vakgenoten ontmoetten of inspiratie en nieuwe ideeën hadden opgedaan. Ook rangschikten ze hun bijdrage het minst vaak onder doelstelling C, waarin de wetenschappelijke component van het congres het sterkste aan de orde kwam. Daaruit zou de conclusie getrokken kunnen worden dat slechts een minderheid van de geënquêteerde spreeksters positief oordeelde over de betekenis van de ZuV voor hun wetenschappelijk werk.

Het merendeel van de spreeksters had echter geen overzicht van de inhoud van het gehele congres, aan de hand waarvan hun oordeel wellicht anders zou zijn uitgevallen. Het totaal overziende kunnen wij echter niet anders dan instemmen met de hiervoor geformuleerde conclusie. Natuurlijk zijn er op de ZuV inspirerende lezingen gehouden, waarvan de betekenis uitsteeg boven het onderwerp zelf.⁷ Maar op wetenschappelijk gebied is van het congres, naar ons oordeel, geen spectaculaire vernieuwing uitgegaan.

Zowel het oordeel van de spreeksters als het totaaloverzicht van wat de ZuV wetenschappelijk heeft opgeleverd, moeten tot de conclusie leiden dat het vakgebied vrouwenstudies minder profiteert van een groot congres als de ZuV dan de 'ontvangende' deelnemers. De wetenschappelijke functie van de ZuV is veel minder tot zijn recht gekomen dan de publieke. Gezien de geweldige investering van tijd en energie die zo'n organisatie juist van medewerkers en onderzoekers in het vakgebied vraagt, lijkt het uit het perspectief van de wetenschappelijke ontwikkeling van vrouwenstudies verstandiger te stoppen met het organiseren van dergelijke manifestaties.

Het marketing-perspectief

Bij het maken van een afweging tussen het belang van de publieke en de wetenschappelijke doelstelling is één functie van de ZuV echter tot nu toe bui-

7. Een voorbeeld daarvan was voor ons de bijdrage van Joyce Outshoorn en Marijke Linthorst. Daarin stelden zij dat vrouwen strategieën moeten ontwikkelen om de te verwachten vergrijzing van de samenleving in hun eigen voordeel om te bouwen. In meer algemene zin betekent dit dat vrouwen actief moeten inspelen op toekomstige situaties en mogelijkheden. Vrouwenstudies kan door het stimuleren van onderzoek naar zulke strategieën een belangrijke rol spelen.

ten beschouwing gebleven: die van de de *positionering* van vrouwenstudies, zowel binnen het universitaire circuit als in de samenleving. Met deze term betreden we het terrein van de marketing, het vak dat zich bezighoudt met de vraag hoe een produkt of een dienst zo goed mogelijk gepresenteerd en verkocht kan worden.⁸ Vanuit die optiek – vrouwenstudies als een dienst die een marktaandeel moet veroveren, behouden of vergroten – willen we de functie van een groot congres bezien.

In de eerste plaats levert zo'n manifestatie marktbekendheid op bij de verschillende doelgroepen van vrouwenstudies. Daartoe kunnen gerekend worden: (aanstaande) afneemsters van informatie en onderwijs (studenten en andere geïnteresseerden), potentiële onderzoeksters, opdrachtgevers voor onderzoek. Marktbekendheid wordt gerekend tot een van de eerste voorwaarden om een marktaandeel te veroveren. Verder krijgt het produkt, door in het nieuws te komen, een flinke hoeveelheid *free publicity*. Deze gratis reclame van allerlei aard vergroot eveneens de marktbekendheid. Tenslotte is zo'n congres bevorderlijk voor de *public relations*, waarbij onderscheid gemaakt moet worden tussen interne en externe relaties.

Tot de doelgroep van de interne *public relations* kunnen de medewerksters vrouwenstudies aan de universiteiten worden gerekend. Hun betrokkenheid bij het produkt dat zij maken krijgt door te participeren in zo'n manifestatie een nieuwe impuls; onervaren medewerksters wordt de gelegenheid geboden ervaring op te doen in het verkopen van hun 'produkt' door het houden van lezingen. Ook de universiteiten als geheel horen tot het interne circuit. Zij financieren het vrouwenstudiesonderzoek (zijn als het ware de 'aandeelhouders') en het is goed dat zij zo nu en dan zien wat er, met hun geld gebeurt. De externe *public relations* zijn gericht op de afnemers (van onderwijs en onderzoek) alsook op de samenleving in zijn geheel. Het oordeel over vrouwenstudies kan door een grote manifestatie in positieve zin worden beïnvloed, waardoor meer onderwijs verlangd wordt en externe financiering van onderzoek toeneemt. Zo kan vrouwenstudies haar marktaandeel verstevigen en vergroten.

Marktbekendheid, *free publicity* en *public relations* versterken de positie van vrouwenstudies en hebben zo een ondersteunende functie voor zowel de publieke als de wetenschappelijke betekenis van het vakgebied. Het

8. Ook diensten – zoals bankzaken of onderwijsprogramma's en onderzoeksprojecten – kunnen als produkt bekeken worden. Het gaat daarbij in de huidige marketing niet om het met agressieve methoden winnen van zoveel mogelijk klanten, maar om wat in dit vakgebied een 'uitwisseling van waarden' wordt genoemd. De marketing schept de voorwaarden waaronder producent en potentiële klant elkaar kunnen vinden. Zie hiervoor: J.C. Reuyl, *Marketing van diensten*. Uitgave van de faculteit der economische wetenschappen, Groningen, 1986.

is voor de toekomst van vrouwenstudies van groot belang, dit marketingperspectief goed in het oog te houden.⁹

Conclusies en aanbevelingen

Dit alles overwegende zouden wij willen pleiten voor een dubbel-strategie. Enerzijds lijkt het, gegeven de reacties van de deelnemers, zinvol om door te gaan met het organiseren van breed opgezette, pluriforme vrouwenstudiescongressen, bestemd voor een breder publiek en gericht op het overdragen van informatie. Voor het produkt vrouwenstudies is zeker een markt aanwezig. Een dergelijk congres kan bovendien bijdragen tot een betere positionering van vrouwenstudies, wat een versterking van het vakgebied tot gevolg heeft.

Maar als daarvoor wordt gekozen moet die tweeledige doelstelling – informatieverschaffing en marketing – bij het organiseren ook duidelijk voor ogen gehouden worden. Te denken valt daarbij aan: een op de juiste doelgroepen gericht voorlichtingsbeleid, een efficiënte, professionele congresorganisatie, het stellen van kwaliteitseisen aan en het afsluiten van ‘contracten’ met de sprekers tegen een daarmee overeenkomende honorering. Kortom, niet ‘teleurstellend’, maar wel ‘modern’.

Voor de ontwikkeling van het wetenschapsgebied vrouwenstudies en in minder mate voor de uitwisseling tussen theorie en praktijk lijken dergelijke mammoetcongressen veel minder geschikt. Hiervoor zouden beter – tweede onderdeel van de dubbelstrategie – regelmatig kleine symposia georganiseerd kunnen worden over speciale onderwerpen. Daarin kan òf de wetenschappelijke ontwikkeling òf de uitwisseling van theorie en praktijk centraal staan. Voor dergelijke kleinschalige congressen hoeft geen mammoetorganisatie in het leven geroepen te worden.

Door deze dubbel-strategie kunnen de voordelen van een groot congres optimaal worden benut: de organisatie kan alle aandacht richten op het zo goed mogelijk aanbieden van het produkt vrouwenstudies. De vraag blijft echter wel welke instantie zich geroepen zal voelen zo’n universiteit vrouwenstudies te organiseren en ook hoe een en ander gefinancierd moet worden. Het antwoord daarop moeten we voorlopig schuldig blijven.

9. Het beleid van het onlangs opgerichte Nederlandse Genootschap Vrouwenstudies lijkt ook meer te gaan in de richting van een veelzijdige behartiging van vrouwenstudiesbelangen.

Recensies

Joke Hermsen en Odile Verhaar

Verslag van Mieke Bals oratie, opgenomen in: *Verkrachting verbeeld. Seksueel geweld in cultuur gebracht*

Mieke Bal, Utrecht (HES) 1988, 106 pp., f 19,50

Onder dreunende orgelklanken stromen de genodigden van het feestelijke middagprogramma rond de installatie van dr. Mieke Bal als bijzonder hoogleraar letterkundige semiotiek, in het bijzonder in het kader van Vrouwenstudies, de aula van het Academiegebouw van de Universiteit van Utrecht binnen. Aan weerszijden van het podium staan televisietoestellen opgesteld. 'Zou het worden uitgezonden?', zo vraagt men zich af, maar al spoedig zal blijken dat deze beeldschermen ter illustratie van de lezing van Rosi Braidotti zijn opgehangen. Als deze collegahoogleraar Vrouwenstudies/Letteren naar voren treedt om de middag met haar lezing te openen, wordt de orgelmuziek ineens gevolgd door moderne 'minimal music'-klanken, die de woorden 'femme, femme, femme..' fluisteren.

Nadat op de video een biografie van Mieke Bal is vertoond, waarin o.a. haar omvangrijke literatuur-wetenschappelijk oeuvre van 17 boeken en vele wetenschappelijke en journalistieke artikelen wordt vermeld, start Braidotti haar lezing 'Who is speaking, who is seeing, who is acting', oftewel, zo lezen we in zesvoud op de video: *Mieke Bal for beginners*. We krijgen een beknopte samenvatting van

Bals literatuur-wetenschappelijke werkwijze te horen. Deze laat zich door vijf trefwoorden kenmerken: 1. narratologie, 2. semiotiek, 3. ideologie, 4. subjectiviteit en 5. intertekstualiteit. Braidotti illustreert Bals methode aan de hand van een uitvoerige analyse van de positie van de vrouw in de Blauwbaardmythe. Door de object- en subjectposities van mannen en vrouwen in culturele uitingen te bestuderen, wil Bal aantonen dat vrouwen zelden een subjectpositie innemen. Hierdoor kunnen zij geen macht uitoefenen op de productie van betekenissen en blijven zij in een machteloos zwijgen gehuld. Het toekennen van subjectposities is één van de doelstellingen die volgens Braidotti in het werk van Mieke Bal naar voren komt. Dit wordt geïllustreerd met beelden van de film *Gebroken spiegels* van Marleen Gorris, waarmee de lezing beëindigd wordt. In deze film doorbreken vrouwen hun eigen object/slachtofferpositie door de mannelijke verbeeldingen van hen in de spiegel kapot te schieten, om zo zelf subject te worden.

Na de pauze sprak Bal, dit maal zonder postmoderne téléversiering, haar inaugurele rede uit. Deze staat ook afgedrukt in haar zojuist verschenen boek *Verkrachting verbeeld*, een reeks boeiende semiotische analyses rond het op dit moment zeer actuele thema seksueel geweld.

De kernvraag van Bals betoog, in zowel rede als boek, luidt: 'Hoe wordt verkrachting in onze cultuur verbeeld?' Vervolgens beoogt zij 'de culturele houding bloot te leggen die verkrachting gedooft of zelfs stimuleert' door haar systematisch af te doen als 'inbeelding' van het slachtoffer en door de ervaring van verkrachte vrouwen in culturele uitbeeldingen niet aan bod te laten komen. Deze ervaring wordt door de (over)heersende, mannelijke stem volledig weggeceensureerd, zodat wij steeds slechts één versie van het verhaal horen, namelijk de 'mannelijke', waarin sprake is van

Rembrandt, *Lucretia*, 1664Rembrandt, *Lucretia*, 1666

verleiding en niet van *verkrachting*. Hét is dít verhaal ('ze wilde het zelf') dat, omdat het het enige cultureel beschikbare is, het enige juiste lijkt, volgens Bal. Het is nu zaak de culturele verbeelding van vrouwelijke ervaring – zoals die van verkrachting – zorgvuldig te analyseren, opdat aan vrouwen hun stem wordt teruggegeven en de visie van het slachtoffer als subject weer in beeld gebracht kan worden.

Hiertoe stelt ze een '*hysterical*' leeswijze voor, die 'kijkend en inbeeldend' wil lezen en die 'een handleiding vormt voor het naar boven halen van mogelijke uitdrukkingswijzen van op zich moeilijke of zelfs niet-overdraagbare ervaringen', waarvan verkrachting er een (bij uitstek) is. Deze leeswijze legt de nadruk op 'reading for the experience' in plaats van 'reading for the plot', hetgeen onder meer betekent dat je je zoveel mogelijk de situatie van

de afgebeelde vrouw probeert in te beelden, zodat je haar overstemde ervaring leert lezen. Als lezer(es) moet je bewust kiezen voor de (vrouwelijke) slachtoffer /objectpositie, zodat je identificatie met de mannelijke, objectiverende positie vermijdt en vooral: de interpretatie die daaruit volgt, niet overneemt. Doordat de vrouw in het centrum van de aandacht komt te staan, wordt haar een zekere mate van subjectiviteit verleend, waar Bal tenslotte – tegen alle postmoderne pogingen om het sprekend subject te 'deconstrueren' in, zoals ze zelf ook opmerkt – naar toe wil.

Vervolgens past ze deze hysterical leeswijze toe op de twee Lucretia-schilderijen van Rembrandt. Bal wil de verschillen in betekenis die deze twee versies opleveren in kaart brengen en doet dit vooral met behulp van het gebruik van de stijlfiguren metafoor en metonymy.

mie. Omdat verkrachting niet te visualiseren zou zijn, heeft Rembrandt de *zelfdoding* van Lucretia, die op een verkrachting volgde, afgebeeld. De zelfdoding is hier 'de metafoor' van de onuitbeeldbare verkrachting' volgens Bal. Hiermee verdwijnt echter de verkrachtingsdaad/dader uit het zicht en lijkt Lucretia zelf schuldig te zijn aan haar verkrachting: ze neemt immers zelf de verantwoordelijkheid op zich door zich te doden. Het gebruik van de metafoor suggereert dus dat de vrouw zelf verantwoordelijke is voor haar vernietiging (het 'verleidingsverhaal'). Mieke Bal probeert het schilderij nu – dat wil zeggen met name de hier afgebeelde versie – zó te lezen dat de verantwoordelijkheid weer terugschuift naar de verkrachting als vernietigende kracht. Ze doet dit met behulp van de andere door haar gebruikte retorische figuur, de metonymie. Met behulp van deze stijlfiguur wordt het verband tussen oorzaak en gevolg hersteld, dat wil zeggen tussen Lucretia's daad en de aanleiding daarvoor: verkrachting. De metonymie beeldt immers het gevolg bij wijze van oorzaak uit: verkrachting *leidt tot* zelfdoding. Deze interpretatie wijst dus een andere schuldige aan dan Lucretia. Dit voorbeeld laat zien hoe de hysterische leeswijze het aspect van de overstemde, vrouwelijke (verkrachtings)ervaring expliciet maakt en hoe er alternatieven voor seksistische interpretaties en betekenissen geformuleerd kunnen worden.

Zijn de analyses op het eerste gezicht interessant, in tweede instantie roepen ze nogal wat vragen op en zijn ze dus minder overtuigend. Men kan zich bijvoorbeeld afvragen of de weggedrongen ervaring die met behulp van de nieuwe leeswijze zichtbaar wordt gemaakt, wel op voorhand 'vrouwelijk' genoemd moet worden. Een doorgewinterde semiotica als Bal lijkt toch weer uit te gaan van vaststaande betekenissen die aan de analyse voorafgaan; er moet immers gekozen worden voor de vrouwelijke positie die a priori met de slachtofferposi-

tie geïdentificeerd wordt. Uiteraard valt in het voorbeeld van (de Lucretia-) verkrachting de vrouwelijke ervaring samen met de slachtofferpositie, maar dat dit niet per definitie het geval is, moet benadrukt worden. Indien je dit nalaat te vermelden, bevestig je dan niet de 'oude' tegenstelling tussen man/subject/onderdrukker en vrouw/object/onderdrukte, waar we nu juist aan moeten ontsnappen?

Afgezien hiervan is het wetenschappelijk niet bijster interessant om met een analyse naar boven te halen ('vrouwelijke ervaring') wat je van te voren reeds bepaald hebt. Ook blijft de toepassing van de figuren metafoor en metonymie nogal verwarrend, terwijl Bals interpretatie daar voor een belangrijk deel op steunt. Is het bijvoorbeeld niet zo dat bij een metafoor de betekenis van de eerste term, i.c. verkrachting, niet volledig wegvalt, maar dat zowel de oorspronkelijke als de vervangende term hun betekenis houden? Sterker nog, wordt verkrachting niet juist door de metafoor op een bepaalde manier benadrukt, namelijk: *leidt tot* zelfdoding/vernietiging? Deze oorzaak-gevolg relatie wordt door Bal vervolgens metonymisch genoemd, wat de analyse er niet duidelijker op maakt.

Behalve dit, blijkt Bals begrip 'ervaring' dubbelzinnig. Enerzijds staat het voor louter *fictieve* ervaring (verbeeld in schilderijen, literatuur enzovoort), anderzijds voor '*werkelijke*' ervaring (verbeeld in 'feitelijke' verslagen van gebeurtenissen. Bal: 'Leta's waar gebeurde verhaal'). Dat het hier twee verschillende soorten teksten betreft, die dus niet zomaar op één lijn kunnen worden gesteld, wordt niet voldoende door Bal onderkend. Juist omdat het verhaal over de 'werkelijke' ervaring (Leta's verhaal) wordt aangehaald om te illustreren hoe de vrouwelijke visie hier deels wel zichtbaar is, wordt onbewust gesuggereerd dat het vrouwelijke verhaal dichter bij 'de feiten' staat en (dus) waarheidsgetrouwer is dan het mannelijke. Is het, ondanks Bals nadrukkelijke dis-

antiëring van een realistische positie, dan toch weer met een beroep op *de feiten* dat het vrouwelijk verhaal 'adequater' is dan het mannelijke?

Tenslotte maakt Bal van de gelegenheid gebruik om een parallel te trekken tussen de positie van verkrachte vrouwen en die van Vrouwenstudies. Ze laat zich daarbij nogal rancuneus uit over de houding die de traditionele wetenschap aanneemt tegenover Vrouwenstudies, omdat die het bedrijven van wetenschap op basis van ('subjectieve', vrouwelijke) ervaring afwijst. De vraag is echter of de definitie van Vrouwenstudies als *ervaringstudies* niet te beperkt is: baseren Vrouwenstudies zich wel louter op vrouwelijke ervaring, en gaat de huidige wetenschap wel zo positivistisch te werk als Bal doet voorkomen? Een dergelijke positivistische wetenschapsopvatting lijkt inmiddels achterhaald en het onderscheid tussen Vrouwenstudies en 'de traditionele wetenschap' lijkt thans langs andere lijnen te verlopen dan die van ('subjectieve) ervaring versus (objectieve) feiten'.

In een tijd waarin een stroom van schokkende berichten verschijnt over seksueel geweld, blijkt nogmaals het grote belang om dit geweld ook in tekst en beeld adequaat te analyseren. Mieke Bal heeft zich dit zeer terecht tot doel gesteld, alleen is het de vraag of haar poging om hiervoor nieuwe interpretatiestrategieën te ontwikkelen wel toereikend is.

Ines Orobio de Castro

Vrouwen als voorhoede – oratie

H.M. Langeveld, (Christine de
Pisan-reeks: interdisciplinaire studies
over vrouwen in de samenleving 1)
Erasmus Universiteit Rotterdam, 1987,
16 blz., f 6,-

Op 21 mei 1987 kon men getuige zijn van de openbare aanvaarding van het ambt van hoogleraar Emancipatievraagstukken aan de faculteit der Wijsbegeerte van de Erasmusuniversiteit Rotterdam. De bij die gelegenheid uitgesproken inaugurele rede, getiteld *Vrouwen als Voorhoede*, is onlangs uitgegeven in de Christine de Pisan-reeks.

De nieuwe hoogleraar, mevrouw H.M. Langeveld, begint haar rede met de klemmende vraag: Hoe ver zijn wij? Na twintig jaar tweede feministische golf zijn de resultaten niet overweldigend en dat 'spreekt welhaast vanzelf'. Nader verklaren doet ze dit laatste niet. Overigens gaat het de nieuwe hoogleraar niet om de resultaten als zodanig, maar 'om hun betekenis voor het emancipatieproces'. Wat Langeveld verstaat onder 'het emancipatieproces' wordt in de loop van haar rede enigszins duidelijk. Echter niet voordat zij uiteenzet tot welke proporties de problemen van onze samenleving kunnen worden herleid. Een theorie gericht op de ontwikkelingen in de relatieve posities van man en vrouw, die het mogelijk maakt het belang van de ene verandering tegen dat van de andere verandering af te wegen, ontbreekt tot nog toe, aldus Langeveld. Vooral nog moeten wij ons behelpen met een algemene maatschappijtheorie.

De problemen van de samenleving (de 'organisatie- maatschappij') zijn te herleiden tot een (groter wordende) kloof tussen de 'functioneel georganiseerde zônes' en de 'vrije sociale ruimte', oftewel tussen buiten en binnen danwel openbaar en privé. Als nu voor het eerste 'arbeidsbestel' en voor het tweede 'gezins-

leven' wordt gelezen, '...zijn dit voor feministen bekende geluiden'. Het is frappant, om niet te zeggen zorgwekkend, dat een hoogleraar in 1987 de draad moet opnemen bij Joke Smit. Inderdaad zijn de resultaten van de tweede feministische golf niet bepaald verpletterend.

Uiteraard pretendeert Langeveld niet ter plekke een kant en klare oplossing te leveren. Het gaat haar dan ook om de *weg* naar een oplossing van de geschetste problematiek. Deze moet worden gezocht in een revisie van het organisatie-concept. In de eerste plaats moeten organisaties 'opener' worden voor hun omgeving, in de tweede plaats moeten zij als het ware van binnen meer openheid betrachten: 'vrije, niet geprogrammeerde interactie'. Dit laatste met een knipoog naar Japanse 'kringarbeid', want 'de eindeloze splitsing van taken (moet) omgezet worden in een samenvoeging van activiteiten tot functies in de zin van bijdragen in een groter geheel', welke bijdragen dan groepsgewijs worden geleverd in 'vrij overleg'. Beide opties sluiten aan bij tendensen in het bedrijfsleven, dat uiteraard ook de crisis in de organisatie-maatschappij heeft opgemerkt.

Wat heeft de crisis nu met vrouwen te maken? Het antwoord luidt: veel, zo niet alles. Het verbindende element is de vernieuwingsdrift van vrouwen sinds het begin van de tweede golf. Het – nog steeds ondergewaardeerde – belang van de vrouwenbeweging is dan ook dat haar inzet voor gelijkheid niet alleen vrouwen ten goede komt, maar tevens aansluit op de behoeften van de samenleving. Helaas schrikken diverse organisaties nog terug voor de specifieke claims van vrouwen (deeltijdarbeid, arbeidstijdverkorting en ouderschapsverlof). Hiermee zijn vrouwen de Voorhoede van een voor ieder heilzame ontwikkeling. Het emancipatieproces betreft kennelijk de gehele samenleving en daar de emancipatie van vrouwen daar naadloos op aansluit, is deze laatste hiermee gelegitimeerd. Ook dit

is een 'bekend geluid voor feministen'.

De taak van de Voorhoede is moeilijk maar mooi: kwantitatieve infiltratie in de functioneel georganiseerde zones ter kwalitatieve verbetering, dank zij het surplus van onder andere 'vrouwelijk' management. Het bekende recept: vrouwen moeten macht verwerven door zich te organiseren ('bundeling van krachten'), door wisselende coalities aan te gaan en door op overeenkomstige punten te 'netwerken'. De tegenstelling tussen met name de vrouwelijke-waarden-feministen en de structurele-gelijkheid-met-mannen-feministen moet nu maar eens overwonnen zijn. Die tegenstelling was namelijk 'wetenschappelijk nooit te verdedigen'.

Het is spijtig dat Langeveld niet op het idee komt dat men een tegenstelling ook kan *onderzoeken*. Een hoogleraar Emancipatievraagstukken zou zich toch moeten kunnen onderscheiden van een emancipatie-vriendelijke, hogere Haagse beleidsambtenaar (m). Discussies over positieve actie en gelijke behandeling lijken geheel aan de nieuwe hoogleraar te zijn voorbijgegaan. Evenzeer geldt dat voor ontwikkelingen binnen vrouwenstudies. Het is wellicht te verdedigen emancipatie-onderzoek te onderscheiden van vrouwenstudies. Dat wil echter niet zeggen dat het eerste *dus* oppervlakkig is; dat het zich moet beperken tot het repeteren van concrete maatregelen, zoals quoteringssstelsels en tot strategieën om de getalsmatige influx van vrouwen te bevorderen met als doelstelling de kwalitatieve verheffing van Het Geheel. Indien emancipatie-onderzoek zo wordt opgevat kom je inderdaad niet verder dan de vraag: 'hoe ver zijn wij'. Maar wie is 'wij', over welke vrouwen gaat het bij positieve- actiebeleid, wat is een 'vrouw' in de ontwerp-wet Gelijke Behandeling? Voorbeelden van klemmende vragen, waarin men, eenmaal gezeteld op een Leerstoel, de tanden kan en moet zetten.

Emancipatie-onderzoek fungeert ten on-

rechte en onnodig als 'flat character' binnen vrouwenstudies. Helaas geeft Langeveld er – althans in haar rede – geen enkele blijk van in haar wetenschappelijke hoedanigheid meer dimensie te willen aanbrengen.

Fransje W. van der Waals
*Van ziektebehandeling naar
vrouwenhulpverlening*

Onder redactie van W.F.M. de Haes,
A. de Jong, W.L. van der Meyden,
Assen/Maastricht (Van Gorcum) 1985,
270 blz., f 37,85
en

*Dokteren aan vrouwen, medicalisering van
vrouwenlevens*

Onder redactie van Ingrid Baart en
Marleen Baerveldt, Amsterdam (SUA)
1986, 127 blz., f 21,50

Uit een landelijk onderzoek naar het voorkomen van vaginale afscheiding, bleek dat er bijzonder veel vrouwen zijn die afscheiding als 'normaal' accepteren in plaats van dit ongemak te (laten) behandelen. Men was zo verrast over de gevonden resultaten dat men besloot vrouwen en artsen hierop te attenderen. Dat initiatief mondde uit in een groots opgezet symposium over vrouwengezondheidsproblemen in Rotterdam, waarvan een verslag in boekvorm is verschenen. Voor het eerst was er een bijeenkomst waar gynaecologen en vrouwen uit de vrouwengezondheidsbeweging evenveel te vertellen hadden, iets wat een aantal jaar geleden ondenkbaar was.

Zijn de visies van de vrouwengezondheidsbeweging en de kritiek die zij formuleerde op de totale gezondheidszorg dan toch aangeslagen? Artsen lijken zich oprecht te bekommeren om de vragen en klachten van vrouwen. Op het symposium werden dan ook veel

werkelijk goede standpunten ingenomen. Maar ook bleken er nog veel bizarre vooroordelen over vrouwen te bestaan. Bijvoorbeeld de visie van gynaecoloog Drogendijk over vrouwen in de overgang, waarbij de verminderde intellectuele vermogens, verlies van vrouwelijkheid en aantrekkelijkheid en het verschromelen van de relatie met de partner als belangrijkste oorzaken van problemen en klachten worden genoemd.

Een nadeel van de aandacht voor vrouwengezondheidsproblemen is dat er nieuwe syndromen worden geproduceerd. Zaken als vaginale afscheiding, premenstrueel syndroom, menstruatiepijn en menopauze krijgen diagnostische etiketten en worden zo tot nieuwe ziekten, die mogelijk nieuwe medische behandeling vereisen. Op die manier worden vrouwen opnieuw afhankelijk gemaakt binnen de gezondheidszorg, terwijl het er juist om gaat belevingen en klachten van vrouwen serieus te nemen, zonder deze direct als ziekten te benoemen.

Er lijkt zo een soort tweedeling te zijn ontstaan met betrekking tot de gezondheidszorg voor vrouwen. Aan de ene kant staan de medici en de farmaceutische industrie en aan de andere kant de vrouwenhulpverlening. Maar wat doet de vrouwenhulpverlening nu zo anders dan de reguliere gezondheidszorg? Weet zij wel precies wat ziekte, wat gezondheid is, en hoe de relatie tussen lichaamsbeleven, het zelfbeeld van vrouwen en haar maatschappelijke positie in elkaar steekt? Ook in de vrouwengezondheidsbeweging is er sprake van verdeeldheid, met aan de ene kant vrouwen die blij zijn met de aandacht voor hun problemen en medische oplossingen met beide handen aangrijpen, en aan de andere kant vrouwen die zich afvragen of deze medische methoden voor hen wel de juiste consequenties hebben.

De bundel *Dokteren aan vrouwen* gaat over de medicalisering van vrouwenlevens, over de wijze waarop medici en ook vrouwen zelf ge-

beurtenissen in een vrouwenleven op biomedische voorwaarden interpreteren en hoe vrouwen daardoor in het medische circuit terechtkomen. De onderwerpen van dit boek hebben betrekking op zaken rond de voortplanting: het streven van de vrouwengezondheidsbeweging naar mondigheid en zelfhulp was immers in eerste instantie hierop gericht. Voor (anti)conceptie, problemen met seksualiteit en moederschap moest men bij medici aankloppen, ook als het helemaal niet om ziekten ging. De vrouwengezondheidsbeweging bestreed seksistische vooronderstellingen in de hulpverlening aan vrouwen, maar ook de schijnbare objectiviteit binnen de medische wetenschap. En daar was alle reden voor. Vrouwen krijgen eerder kalmerende middelen, worden eerder aan zware en langdurige behandelingen blootgesteld en vitale organen als de baarmoeder worden 'zonder probleem' verwijderd. Sommige van de klachten, zoals ook al bleek uit het feit dat bovengenoemd symposium werd georganiseerd, zijn door medici snel opgepikt.

Het nadelige aspect van grotere medische bemoeienis is, dat vrouwen in versterkte mate geconfronteerd worden met de nog altijd negatieve beelden over die problemen. Menstruatie zou je minder valide maken en je in je sociale functioneren hinderen. Vrouwen krijgen bij de medische oplossingen voor hun menstruatieprobleem ongevraagd een negatieve theorie over vrouwelijkheid bijgeleverd. Bij de medicalisering speelt ook de farmaceutische industrie een belangrijke rol. Voor al die nieuwe vrouwenziekten die 'ontdekt' worden, zijn nieuwe behandelingen nodig. Het gaat hier om een zeer grote markt en artsen laten zich te makkelijk adviseren door deze industrie.

Binnen de vrouwenbeweging is over deze nieuwe ontwikkelingen zoals gezegd sprake van enige verdeeldheid. De bundel *Dokteren aan vrouwen* is ontstaan als initiatief van de huisartsenpraktijk/Vrouwen Gezondheids

Centrum Aletta in Utrecht, waar men voortdurend met die tegenstelling – het belang dat vrouwen bij medische behandeling kunnen hebben en de ongewenste medicalisering van vrouwenlevens – geconfronteerd wordt. Vrouwen van Aletta schreven de meeste artikelen, onder andere over het premenstrueel syndroom, voorbehoedmiddelen, zwangerschap en bevalling, borst- en baarmoederhalskanker en de psychologisering binnen de hulpverlening. Het artikel over de overgang werd door iemand uit de VIDO-beweging en dat over nieuwe voortplantingstechnieken door iemand van de Finrrage beweging (Feminist International Network Resistance to Reproductive and Genetic Engineering) geschreven.

Het lukt in dit boek meestal goed de tegenstelling tussen de individuele belangen die vrouwen kunnen hebben bij medische aandacht en de politiek-maatschappelijke consequenties per onderwerp uit te werken. Bij het onderzoek naar de rol van de verschillende partijen in het medicaliseringsproces wordt de rol van de geneeskunde en de farmaceutische industrie echter beter uitgediept dan die van de vrouw. De vrouw wordt dan wel niet als patiënt beschreven, zoals medici dat gewend zijn te doen, maar impliciet wel als een willoos, passief wezen. De mogelijkheid dat vrouwen anders dan op passieve wijze in het medicaliseringsproces optreden, is kennelijk een te heet hangijzer. Toch zou het er binnen de vrouwengezondheidsbeweging in eerste instantie om moeten gaan de klachten en problemen van vrouwen serieus te nemen. De taak van de gezondheidszorg is goede voorlichting te geven over de mogelijke oorzaak van klachten en te overleggen over de oplossing van het probleem. Dat die oplossingen niet altijd in medisch-technische of juist psychische hoek gezocht dienen te worden, is nu wel duidelijk.

In het verhaal over het premenstruele syndroom komt de genoemde tweedeling goed naar voren, maar leidt de 'feministische be-

gripsvorming' tot verwarring: 'Vrouwen moeten de biologie niet links laten liggen, maar er een eigen visie op ontwikkelen. Dat zal niet makkelijk zijn omdat biologische verklaringen automatisch leiden tot een nadruk op de negatieve aspecten van lichaamsprocessen en al gauw uitmonden in een medicamenteuze behandeling. Maar wat hebben individuele vrouwen aan al die wijsheden wanneer ze desalniettemin last hebben van 'cyclische ervaringen'? In dat geval hebben ze wel degelijk enige belang bij de categorie 'premenstrueel syndroom': die houdt in ieder geval een (medische) erkenning in van hun problemen en gevoelens. Wellicht dat hormoon medicatie voor hen een oplossing biedt, alle onzekerheden over de precieze werking daarvan ten spijt. Heel weinig vrouwen slikken graag hormonen; hoeveel vrouwen stopten de laatste jaren niet met de pil. Veeleer worden vitamines geslikt om vervelende cyclische klachten te verlichten. Hormonen slikken als je niet gelooft in het premenstrueel syndroom, lijkt niet zozeer medicalisering maar eerder een marteling. De vrouw die dat doet, houdt zichzelf voor de gek.

Het stuk over de overgang is heel goed, vooral de nadruk op het feit dat een arts niet de aangewezen persoon is om te raadplegen tijdens de overgang. Alleen als een vrouw niet goed begrijpt wat er met haar lichaam aan de hand is of bij ernstige bloedingen en opvliegers kan het zinnig zijn om met de arts te overleggen.

Dat artsen grote moeite hebben adequaat te reageren op vrouwengezondheidsproblemen wordt terecht verschillende malen aan de orde gesteld. In het verhaal over 'voorbereiden' dat aan één kant heel helder en overzichtelijk is, blijkt aan de andere kant de klok stil te hebben gestaan als het gaat over de prikpil. De prikpil wordt door westerse vrouwen afgewezen, vanwege de mogelijk schadelijke bijwerkingen, maar voor vrouwen in ontwikkelingslanden is de prikpil vaak hun redding en bevrij-

ding. Niet voor iedereen is de oplossing hetzelfde.

In het hoofdstuk over nieuwe voortplantingstechnieken wordt erop gewezen dat de discussie hierover op gang moet komen en dat de vrouwenbeweging haar strategie moet bepalen. Op een of ander manier lukt dat niet goed. De in-vitro-fertilisatie is alweer gewoon en ingeburgerd; men is minder bang voor allerlei geëxperimenteer met vrouwen en embryo's. Een groep vrouwen (Finrrage) wordt steeds actiever in het bestrijden van nieuwe voortplantingsmethoden. Zij waarschuwt ons dat deze technieken er niet zijn om onvruchtbare vrouwen te helpen, maar om de bevolking te beheersen en de reproductie te 'industrialiseren'. Van evengroot belang lijkt het mij echter om de mening van onvruchtbare vrouwen en de medische en psychische consequenties van zich jarenlang voortslepende vruchtbaarheidsbehandelingen, in het oordeel te betrekken.

Tot slot het hoofdstuk over de psyche, 'als het niets is zal het wel psychisch zijn'. Als de klacht gehoord wordt maar er geen duidelijke oorzaak aanwijsbaar is, dan is de kans groot dat men met het stempel 'psychisch' naar huis kan. De stand van zaken wordt heel goed beschreven door Ingrid Baart. Zij benadrukt dat het voor vrouwen zelf noodzakelijk is inzicht te hebben in allerlei mogelijke verbanden tussen lichaam en psyche. Inzicht kan tot een nieuw 'lichaamsbewustzijn' leiden, dat vrouwen weerbaarder maakt tegen mogelijke medicalisering van hun leven. Voor de meeste lezers van het boek zal dat laatste duidelijk zijn. Het boek geeft geen oplossingen maar voldoende achtergrondinformatie voor voortgaande discussie.

Ine Vanwesenbeeck
Beroep: Prostitué
 Frank Belderbos en Jan Visser
 (redactie)- Utrecht (Stichting Welzijns
 Publicaties) 1987, 231 blz., f 29,50

De stroom populaire publicaties over de prostitutie neemt gestaag toe. Het boek *Beroep: prostituée* is een van de recentere werken op dat gebied. Het gaat hier om een verzameling artikelen, waarin vanuit verschillende invalshoeken de huidige stand van zaken met betrekking tot prostitutie en beleid aan de orde gesteld wordt.

De lezers, die hopen hun inzicht in het dagelijkse leven en werken van prostituees te kunnen vergroten, komen enigszins bedrogen uit. Op de feitelijke praktijk van deze vorm van (vrouwen)arbeid hebben slechts drie bijdragen betrekking (van een prostitué, van een prostituant en van exploitanten). De bundel is vooral informatief ten aanzien van de ontwikkelingen in het beleid. Centrale en gemeentelijke overheden blijken met hun beleid van strafbaarstellen enerzijds en gedogen anderzijds niet in staat het geweld en de misstanden effectief te bestrijden. Noch heeft dit beleid het overzicht en de controle mogelijk gemaakt, die de overheden voor ogen hadden. Daarom heeft de centrale overheid de prostitutie nu uit de sfeer van de strafbaarstelling gehaald en gaan gemeentelijke overheden een poging doen de bedrijfsvoering ervan middels een vergunningstelsel te reguleren. Het zwaartepunt van het boek ligt bij de invulling van dat op handen zijnde stelsel.

De bijdragen vormen een bonte verzameling standpunten, wensen en aanbevelingen van auteurs, die vanuit hun prostitutie, politieke of hulpverlenende praktijk deskundig zijn. De bijdragen zijn onder een drietal noemers ondergebracht, namelijk 'In de prostitutie', 'Prostitutie in ontwikkeling' en 'Rondom prostitutie'.

In het eerste gedeelte komen vertegenwoordigers van de 'direct betrokken groepen' aan het woord: de zeer persoonlijke opening door Terry van der Zijden, prostitué, is geslaagd te noemen, maar wat mij betreft hadden de daaropvolgende stemmen van de klanten en exploitanten wat minder schel mogen klinken. Buurtbewoners sluiten de rij van direct betrokkenen en brengen iets boven tafel van de onmiskenbare belangentegenstellingen tussen de verschillende groepen. Deze hadden naar mijn idee veel ruimer gedocumenteerd mogen worden: in de dagelijkse prostitutiepraktijk staan prostituees, klanten en exploitanten niet zo zeer naast als wel tegenover elkaar. Het gebrek aan nadruk daarop (wellicht een gevolg van de preoccupatie met het welslagen van het nieuwe stelsel) brengt met zich mee, dat de misstanden in de huidige organisatie van prostitutie weinig aandacht krijgen. Kennis daarvan zou juist het uitgangspunt moeten zijn van elk te ontwikkelen beleid.

In het tweede gedeelte volgen een paar afstandelijker, analyserender bijdragen, waarvan ik veronderstel dat ze hun gemeenschappelijke noemer 'Prostitutie in ontwikkeling' te danken hebben aan het feit dat ze alle veranderingen in uiterlijk en organisatie van de prostitutie signaleren: de toenemende bedrijfsmatige benadering, toenemende zelforganisatie van prostituees, het toenemende aantal buitenlandse vrouwen in de Nederlandse steden en de toenemende (zij het dubbelzinnige) feministische betrokkenheid bij de prostitutie. Sietske Altink stelt terecht, dat een bedrijfsmatige benadering van de prostitutie weliswaar morele oordelen naar de achtergrond dringt, maar dat dit niet mag betekenen dat men de emoties, die ermee gemoeid zijn kan veronachtzamen. Ingewortelde veroordeling en stigmatisering zullen met een 'simpele' wetswijziging niet verdwijnen en zullen prostituees voorlopig blijven achtervolgen. In het verlengde hiervan spreekt Hansje Verbeek

zich, in een prettig leesbaar artikel, namens de Rode Draad uit tégen verplichte registratie van prostituées en vóór het voorlopig waarborgen van anonimiteit voor de vrouwen. Marjan Sax merkt het streven om de categorie 'onfatsoenlijke vrouwen' op te heffen aan als achtergrond voor de toenemende feministische betrokkenheid bij prostitutie. Het argument 'nette meisjes komen in de hemel, maar slechte meisjes komen overal' zou weifelende feministen wellicht kunnen overtuigen van het belang daarvan.

De noemer 'Rondom prostitutie' tenslotte vormt het leeuwedeel van het boek. De terreinen waarop een nieuwe regelgeving zich kan of moet richten worden afgebakend: stadsplanning, brand- en andere veiligheidsaspecten voor de 'inrichtingen', hygiënische voorzieningen en verbeteringen van voorlichting en hulpverlening, met name wat betreft aids. Theo Stoeltje geeft het meest volledige overzicht. Eveneens informatief is het artikel van Han Gieske, die wijst op de mogelijkheid van zowel bestuurlijke als strafrechtelijke sancties ter handhaving van het te ontwerpen vergunningstelsel. Guus Heerma van Voss bespreekt een aantal manieren, waarop het arbeidsrecht gehanteerd zou kunnen worden in deze bedrijfstak. Hij verwacht overigens niet, dat dat in de nabije toekomst op grote schaal plaats zal kunnen vinden: de prostitutie is nog niet rijp voor een cao.

Het is opvallend hoe vaak er door de verschillende auteurs gewezen wordt op de noodzaak om de regelgeving toch vooral te laten aansluiten bij 'de actuele situatie' en 'het belang van prostituées'. Moeilijkheden en valkuilen worden daarbij maar weinig toegelicht. Allerlei kwesties komen niet aan de orde. Er zullen bijvoorbeeld problemen ontstaan, omdat prostituées geen stevig georganiseerde beroepsgroep vormen met een eenduidig streven en omdat de heterogeniteit enorm is, zowel in de invulling van het werk als in het belang bij

bepaalde voorzieningen. Terwijl bijvoorbeeld een grote groep vrouwen baat zal hebben bij een toezicht op werktijden, zullen vrouwen die ervoor kiezen om in zo kort mogelijke tijd zo veel mogelijk geld te verdienen, daar duidelijk bezwaren tegen hebben. Een andere mogelijkheid vormen de verdiensten. Ook al zou prostitutie als een 'normaal' beroep beschouwd worden, dan nog zijn gangbare salarisschalen voor 'ongeschoolden' ondenkbaar.

Nog een ander punt is het feit, dat sommige vrouwen juist een keuze maken om zich 'aan de andere kant van de lijn' te bewegen. Dit geldt voor buitenlandse vrouwen zonder verblijfsvergunning, die genoodzaakt zijn in de illegaliteit te blijven, maar ook voor andere vrouwen, voor wie meer psychische motieven spelen. Overigens is ook het wantrouwen of de ambivalentie ten aanzien van een beroepsmatiger benadering begrijpelijk. Welke overheid of bedrijfsvereniging zal daadwerkelijk en volledig bereid zijn uitkeringen te geven bij ziekte enz.? De twijfel hierover maakt, dat veel vrouwen van die hele normalisering maar liever niets willen weten. Dit geeft te denken over de kwaliteit van eventuele arbeidsovereenkomsten, die immers in eerste instantie door werknemers zelf bevochten zal moeten worden.

Daarnaast spelen er uiteraard problemen omdat geen enkel vergunningstelsel ooit 'vat' zal kunnen krijgen op de subtielere praktijken van intimidatie, dwang en exploitatie, die, erg genoeg, voor een belangrijk deel de organisatie van de prostitutie bepalen. En tot slot: uiteindelijk zal het altijd in eerste instantie de vraag van de consument zijn, die bepalend is voor het aanbod. Die wet zal door geen enkele wetgeving ontkracht kunnen worden.

Het zijn deze (en andere) heikele kwesties, die in de bundel te weinig aan de orde komen. Prostituées hebben nog niet op grote schaal hun twijfels en bezwaren kenbaar gemaakt. En, zoals het boek veelvuldig stelt: een regelgeving is gedoemd te mislukken als juist die

niet meegenomen worden. Hopelijk zal het boek enigszins het gebrek aan informatie, dat ongetwijfeld een rol speelt in het zwijgen tot nu toe, kunnen opheffen.

De samenstellers geven in hun inleiding te kennen, dat zij met hun bundel hopen een 'werkboek' te leveren, waarmee de 'discussie over een toekomstig prostitutiebeleid op wat hoger niveau' gebracht kan worden. Als handboek of als handvat zal het zeker kunnen fungeren bij de discussies in de vele werkgroepen, commissies en instanties die zich heden ten dage over de problematiek buigen. Jammer is wel dat juist de Vereniging van Nederlandse Gemeenten in het boek niet aan het woord komt, terwijl dit de instantie is die al bijna een ontwerp-stelsel klaar heeft. Het valt te verwachten, dat haar voorstellen noodzakelijkerwijs minder verstrekkend zullen zijn dan de plannen van sommige goedwillende auteurs in het boek.

Ali de Regt

City of Women. Sex and Class in New York 1789-1860

Christine Stansell. New York (Alfred Knopf) 1986, 300 blz., ca. f 100,-.

City of women gaat over het leven van arbeidersvrouwen in New York in de periode tussen de vestiging van de Amerikaanse Republiek en het uitbreken van de Burgeroorlog in 1860. Dit was de periode waarin New York uitgroeide van een bescheiden havenstad tot een commercieel en industrieel centrum met een bevolking die zich in die tijd meer dan vertienvoudigde. Het boek laat op fraaie wijze zien, welke belangrijke plaats vrouwen in deze ontwikkeling innamen: als huisvrouwen, als loonarbeidsters en als seksuele partners. Aan elk van deze rollen is een deel van het boek gewijd.

Op basis van een veelheid van bronnen – officiële rapporten, kranten, rechtbankverslagen, ooggetuigeverslagen van religieuze en sociale hervormers, memoires – brengt Stansell het leven van vrouwen in kaart. In haar beschrijving zet zij zich af tegen de beeldvorming over arbeidersvrouwen die bij negentiende-eeuwse morele hervormers domineerde: vrouwen als willoze, passieve slachtoffers van economische omstandigheden, van persoonlijke tragedies en van kwaadwillige behandeling door mannen. Zij tracht dit beeld te nuanceren door aan te tonen dat de arme, geïsoleerde, door haar man verlaten naaister, de in het verderf gestorte dienstbode en de tot prostitutie vervallen ongehuwde moeder niet de prototypen van de vrouwelijke arbeidersbevolking waren. Haar kijk komt overeen met een meer algemene trend in de beschrijving van vrouwenlevens in sociologisch-feministische literatuur: het beeld van de vrouw als slachtoffer is geleidelijk vervangen door het beeld van de vrouw die haar eigen leven vorm geeft.

Stansell begint met een beschrijving van het dagelijks leven in de zich snel uitbreidende arbeiderswijken, waar vrouwen een centrale plaats innamen. De huiselijkheidsideologie die in die tijd in de burgerij opkwam, was hier totaal afwezig. Gezinnen die dicht opeengepakt woonden, waren bijna onvermijdelijk nauw op elkaar betrokken. In de ogen van burgerlijke hervormers waren de arbeidersbuurten plaatsen van zonde en ontucht. Zij zagen vooral de armoede, het vuil, de kinderen op straat, de in het openbaar uitgevochten ruzies, de prostitutie; zij zagen niet hoe vrouwen erin slaagden om met elkaars hulp zichzelf en hun gezin overeind te houden. Bij het lezen van deze hoofdstukken springen voortdurend overeenkomsten in het oog met ontwikkelingen in Westeuropese steden, waaronder Amsterdam. Op zich is dit interessant; het lijken niet zozeer specifieke ontwikkelingen in New York, maar meer algemene processen van ur-

banisatie en industrialisering die aanleiding gaven tot het ontstaan van een bepaalde positie van vrouwen binnen de arbeidersbuurten. Een van de grote verschillen tussen New York en Westeuropese steden is echter de samenstelling van de New-Yorkse arbeidersbevolking, die voor een belangrijk deel gevormd werd uit immigranten, in de hier besproken tijd afkomstig uit Engeland, uit Duitsland en vooral uit Ierland. Ik vraag me af of de verschillen tussen deze bevolkingsgroepen niet veel groter zijn geweest dan uit dit boek blijkt. Christine Stansell verwijst wel af en toe naar nationale tradities, maar een enigszins systematische vergelijking tussen arbeidersgroepen van verschillende herkomst wordt niet gemaakt.

In het volgende deel van het boek worden vrouwen als loonarbeidsters behandeld. De schrijfster poneert hier haar centrale stelling dat vrouwen in de eerste helft van de 19e eeuw een mogelijkheid hebben gehad om hun plaats in de seksuele hiërarchie op een nieuwe manier te definiëren. De economische omwenteling die zich na 1800 in New York voltrok, bood vrouwen de kans om als individuele loonarbeidsters aan het gezinsinkomen bij te dragen. Waar de rol van de echtgenoot als kostwinner door voortdurende dreiging van werkloosheid onzeker werd, vormde de mogelijkheid voor vrouwen om zelf te verdienen een nieuwe factor in de machtsverhoudingen tussen de seksen. Stansell laat zien op welke punten vrouwen gebruik maakten van deze nieuwe mogelijkheden en waarom zij zich uiteindelijk toch weer neerlegden bij hun traditioneel ondergeschikte positie. Kenmerkend voor de economische ontwikkeling van New York was dat de industrialisatie niet zozeer plaats vond in grote fabrieken, maar dat ondernemers de productie zoveel mogelijk bij arbeiders thuis probeerden te laten uitvoeren. Hierin zoekt Stansell een van de oorzaken voor het feit dat vrouwen onvoldoende kans zagen zich als zelfstandige arbeidsters, los van echtgenoot en gezin, te

manifesteren. Loonarbeid van gehuwde vrouwen bleef gebonden aan het huishouden; door de extreem lage lonen die thuiswerksters verdienden bleef voor hen het loon van de echtgenoot de voornaamste inkomensbron en behoorden vrouwen zonder man, zeker als ze kinderen hadden, tot de allerarmsten. Deze gebondenheid van vrouwen aan het gezin ligt volgens de schrijfster ook ten grondslag aan het feit dat de organisatie van vrouwelijke werknemers nauwelijks van de grond kwam of slechts van korte duur was. De openheid en onbepaaldheid van de seksuele hiërarchie, die zich in de jaren dertig van de vorige eeuw door het zelfstandig optreden van groepen arbeidsters nog naar verschillende kanten leek te kunnen ontwikkelen, was een aantal decennia later weer langs traditionele lijnen uitgekristalliseerd. De weinig aanmoedigende houding van mannen en de druk van burgerlijke hervormers die een moraal van 'echte vrouwelijkheid' propageerden, droegen hieraan volgens de schrijfster in niet geringe mate bij. Mij lijkt echter dat Stansell de mogelijkheid van grotere gelijkheid tussen de seksen nogal overschat, zeker omdat de vrouwen die deze omvorming teweeg hadden moeten brengen, daartoe in overgrote mate weinig neiging vertoond hebben.

Het laatste deel van het boek is gewijd aan vrouwen als seksuele partners. New York, zoals trouwens alle grote steden, oefende grote aantrekkingskracht uit op alleenstaande jongeren. Meisjes kwamen als dienstboden, als ateliers- of fabrieksmeisjes naar de stad, waar ze bij hun werkgever, bij familie, in kosthuizen of gezamenlijk met andere meisjes op een kamer woonden. Samen met jonge mannen in dezelfde positie gingen zij deel uitmaken van een commerciële arbeidersjeugdcultuur. In zijn meest uitgesproken vorm speelde deze cultuur zich af in de Bowery, het uitgaanscentrum voor jonge arbeiders met zijn café's, ijssalons, eethuizen en dansgelegenheden. De 'Bowery-

girls' onderscheidten zich door een eigen stijl van kleding en gedrag: opvallend, uitdagend en zelfbewust. Zij droegen een eigen vorm van vrouwelijkheid uit, die sterk afweek van de traditionele cultuur waaruit veel meisjes afkomstig waren. Tot deze arbeidersjeugdcultuur behoorde ook een andere omgang tussen de seksen. Meisjes waren niet alleen maar onderworpen aan de eisen van mannen, maar wisten hun seksuele gunsten te ruilen tegen materiële beloningen: consumpties, kleding, een avondje uit. In een interessant hoofdstuk over seksuele ruil en prostitutie laat de schrijfster zien dat dienstmeisjes en fabrieksmeisjes konden kiezen voor een vrijetijdsbesteding waarin mannen dienstbaar gemaakt werden aan hun verlangen naar vermaak en dat zelfs prostitutie een keuze kon zijn om te voorzien in luxe en mooie kleren, die meer vrijheid en onafhankelijkheid bood dan het werk in huishouden of fabriek. Het spreekt vanzelf dat slechts een minderheid van de meisjes van deze mogelijkheid gebruik maakte.

Dit brengt me op een meer algemeen kritiekpunt. Het boek heeft de titel gekregen *City of women*. Zo'n titel suggereert het bestaan van een gemeenschap van vrouwen binnen de stad. Na lezing van het boek ben ik geenszins overtuigd geraakt van het bestaan van zo'n gemeenschappelijke vrouwelijke cultuur, maar eerder van de heterogeniteit van vrouwenlevens ook onder arbeiders. Hun gemeenschappelijke ervaringen in de arbeidersbuurten leidden wel tot een sterk buurtbesef, maar nergens blijkt dat dit zich verder uitstreckte dan de eigen wijk. Gemeenschappelijke ervaringen als loonarbeidster leidden niet, zoals Stansell juist zo nadrukkelijk laat zien, tot een gemeenschappelijk optreden in vakbonden of vrouwenorganisaties. New York was geen 'city of women', maar een stad waarin vrouwen, zoals overal, een belangrijke plaats innamen.

Jannie Poelstra
Vrouwenlevens 1500-1850. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 8.

Nijmegen (SUN) 1987, 208 blz., f 24,50

Eind 1987 werd in Utrecht het nieuwste Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis gepresenteerd, het achtste in de reeks. Centraal in deze – opnieuw – thematisch opgezette bundel staan vrouwenlevens in de periode 1500-1850, een tijdvak dat in de Nederlandse vrouwengeschiedenis tot nu toe nogal onderbelicht is gebleven. Achtereenvolgens passeren de vrouwelijke volgelingen van Jean de Labadie, aangevoerd door de bekende Anna Maria van Schurman; regentenvrouwen, ongehuwde Twentse moeders en samenlevende vrouwen uit Haarlem de revue. Zij worden gevolgd door Amsterdamse uitdraagsters, Leidse criminelen en de vrouwelijke beroepsbevolking van Delft en 's-Gravenhage. Het is een bonte stoet, die een spannende, zeer leesbare en gevarieerde bundel heeft opgeleverd.

Twee zaken vallen op bij lezing. Ten eerste het bronnenmateriaal waarop de onderzoeken zijn gebaseerd. Michelle Rosaldo schreef in het derde Jaarboek (1982), dat het ons niet zozeer ontbrak aan gegevens, als wel aan vragen.¹ Die constatering gaat zeker niet op voor alle perioden en voor alle groepen vrouwen uit het verleden. In dit Jaarboek staan meerdere voorbeelden hiervan. Els Kloek bewerkte gegevens uit de Leidse Confessieboeken om meer inzicht te krijgen in de criminaliteitspatronen van mannen en vrouwen. Thera Wijsenbeek moest zeer uiteenlopende bronnen gebruiken (zoals boedelinventarissen, crimineelboeken, belastingcohiëren enzovoort) om een overzicht te geven van de arbeidsmarkt voor vrouwen in het achttiende-eeuwse Delft en Den Haag.

Het tweede opvallende punt in deze bundel is de nadruk die in bijna alle artikelen – inclusief het redactioneel – wordt gelegd op de taak

van vrouwengeschiedenis 'de geschiedenis te herschrijven'. In het vijfde Jaarboek (1984) was onder die titel een artikel opgenomen van de Amerikaanse historica Joan Wallach Scott.² Daarin werd de beoogde herschrijving vooral gekoppeld aan de politieke geschiedschrijving, al nam Scott aan het slot van haar artikel en met name in haar laatste noot haar eerdere scherpe veroordeling van de *herstory*-benadering en de sociale-geschiedenis-variant van vrouwengeschiedenis enigszins terug. In het zesde Jaarboek (1985) – een themanummer over de Eerste Feministische Golf – werd in het inleidend artikel van Tineke van Loosbroek en Ulla Jansz in scherpe bewoordingen stelling genomen tegen de *herstory*-benadering en het vrouwencultuur-onderzoek.

In deze achtste bundel is herschrijving van de geschiedenis gelukkig weer minder eng-politiek opgevat. De verschillende artikelen maken duidelijk dat het zeker mogelijk is om sekse als centrale onderzoekscategorie te hanteren, zonder een analyse te geven van 'èn het handelen en de ervaring van vrouwen èn de ideeën en politiek die hun rechten bepalen èn de metaforische en symbolische voorstellingen van het vrouwelijke en het mannelijke'.³ Tevens wordt duidelijk, dat een breed scala aan onderzoeksvragen en benaderingen vruchtbaarder openingen biedt dan pogingen verschillend onderzoek in één theoretisch kader te wringen.

Meerdere artikelen in deze bundel beogen een herziening van oude interpretaties. Judith Hokke bestudeerde de familiearchieven van een Utrechtse en een Zeeuwse regentenfamilie (1600-1795) en weerlegt op basis van de gegevens die zij hierin vond de opvatting dat er in de pre-moderne tijd geen affectieve banden bestonden tussen huwelijkspartners en ouders en kinderen. Terecht wijst zij op het feit, dat veel gezinshistorici uitgaan van een lineaire ontwikkeling van affecties. Onze voorouders zouden in die opvatting in hun dagelijks leven

geleid zijn door economische motieven. Pas in de loop van de 19de eeuw zou er met de opkomst van de huiselijkheidsideologie en de scheiding tussen wonen en werken, ruimte gekomen zijn voor emotionele banden tussen mensen. Vóór die tijd trouwde men niet uit liefde, en moederliefde was iets ongekends. Beide beweringen worden in dit artikel op overtuigende wijze bestreden. 'Historici dienen hun "jas met vooroordelen" thuis te laten wanneer zij de "psychische habitus" van een groep mensen proberen te reconstrueren', aldus Judith Hokke.

Ook in het artikel van Mirjam de Baar over de betrokkenheid van vrouwen bij het huisgezin van Jean de Labadie, komt de tijds- en seksegebondenheid van historische interpretaties ter sprake. Thema van het artikel is de aantrekkingskracht van sektarische bewegingen op vrouwen. Het huisgezin van de sektariër Jean de Labadie geldt in de geschiedschrijving als een voornamelijk door vrouwelijke volgelingen bewoonde gemeenschap. De Baar toont aan dat dit beeld niet juist is. Het is gebaseerd op onder andere pamfletten van tegenstanders, die later door historici steeds opnieuw werden geciteerd. Deze beelden zeggen derhalve vooral iets over de ideeën van tijdgenoten/tegenstanders van De Labadie over de relatie tussen vrouwelijkheid en sektarische bewegingen, en zijn tekenend voor de vanzelfsprekendheid waarmee latere historici dit verband tussen vrouw-zijn en sektariër-zijn konden opnemen in hun – seksistisch – wereldbeeld. De Baar wijst trouwens tevens op de gekleurde interpretaties van feministische historici die in hun pogingen de aantrekkingskracht van deze zelfde beweging voor vrouwen te verklaren, te snel zouden hebben geconcludeerd dat vrouwen hier spirituele en sociale gelijkheid vonden.

In het artikel 'Zelfstandige zusters of afhankelijkke dames' gaan Francisca de Haan en Dinke Stam in op de samenlevingsverbanden en

beroepen van ongehuwde vrouwen in Haarlem in de eerste helft van de 19de eeuw. Ongehuwde vrouwen zijn tot nu toe zelden onderwerp geweest van historisch onderzoek, tenminste niet als zelfstandige groep. In de negentiende-eeuwse literatuur golden zij vrijwel zonder uitzondering als zielige en zure oude vrijsters of als zusters van barmhartigheid. In beide gevallen waren zij in feite seksloze wezens en hadden hun ongehuwde staat te danken aan het missen van de huwelijksboot. Het eerste deel van het artikel van De Haan en Stam bevat een bespreking van de beeldvorming over ongehuwde vrouwen in de literatuur. Het tweede deel is gebaseerd op de Volkstellingsregisters uit 1829 en 1839 en de Registers van Binnenkomst (1821-1850) van Haarlem. Aan de hand hiervan schetsen zij de samenlevingsvormen van ongehuwde vrouwen en de beroepen die zij uitoefenden. Anders dan men zou verwachten woonde slechts de helft als dochter, zuster of dienstbode in een huishouding. De andere helft woonde zelfstandig, vaak met een of meerdere andere vrouwen samen. Hoewel op basis van de gebruikte bronnen maar een kleine sluier opgelicht kan worden van het leven van ongehuwde vrouwen, zijn de uitkomsten spectaculair genoeg om onderzoek in deze richting voort te zetten.

Niet alleen voor ongehuwde vrouwen, maar voor alle vrouwen en met name zij die afkomstig waren uit de arbeidende klasse geldt, dat we voor 1900 nauwelijks beschikken over bronnen, die afkomstig zijn van henzelf. In een aantal artikelen in dit Jaarboek wordt geprobeerd door inventief bronnengebruik meer zicht te krijgen op het dagelijks leven van vrouwen uit de arbeidende klasse. Ik wil hier speciaal ingaan op het artikel van Florence Koorn over ongehuwde moeders in Twente. Haar onderzoek is gebaseerd op procesdossiers uit het archief van de Drost van Twente. De 80 dossiers die zij doornam dateren uit de periode 1682-1810; het betreft processen aangespan-

nen door zwangere ongehuwde vrouwen tegen hun vrijers. De eis was meestal tweeledig: een huwelijk en – als alternatief – een financiële vergoeding. De eerste eis werd zelden ingewilligd. Eén van de vragen in het artikel luidt dan ook waarom zij zo hardnekkig deze eis bleven stellen. Koorn weet aannemelijk te maken dat het begrip ‘eer’ de sleutel vormt tot een verklaring. Ook de stappen die zij voorafgaand aan het proces namen, moeten in dit licht worden bekeken. Zij haalden expliciet publiek erbij: na de geboorte ging een stoet op weg naar het huis van de verwekker met in hun gezelschap het huilende kind. Een proces aanspannen lag in het verlengde hiervan. Niet het winnen van het proces, maar het eerherstel van de vrouw was het belangrijkste doel daarvan.

Uit het materiaal van Koorn komen we ook tal van zaken te weten over het leven van Twentse vrouwen en mannen. Bij de processen werden tal van getuigen gehoord. De verslagen hiervan geven veel informatie over o.a. de relaties tussen werkgevers en hun huispersoneel (de meerderheid van de ongehuwde moeders die procedeerden was dienstbode), over sekseverhoudingen, gebruiken op het gebied van seksualiteit, sociale controle enzovoort.

Het artikel van Isabella van Eeghen, ‘Haes Paradijs en de uitdraagsters’, gaat over een der oudste vrouwenberoepen die in de bronnen worden vermeld. Dit artikel is een mooi voorbeeld van historisch handwerk. Grootse theorieën komen we hierin niet tegen, wel een mooie weergave van het doen en laten van zestiende-eeuwse uitdraagsters en andere vrouwelijke kopers, gebaseerd op afrekeningen van verkopen.

Zowel in de redactionele inleiding als in de artikelen wordt verschillende malen gewaarschuwd tegen generalisaties over vrouwen in de vroeg-moderne tijd en opgeroepen tot nuancering en deelonderzoek. De artikelen in deze bundel zijn goede voorbeelden van dergelijk onderzoek. Ze dragen een schat aan nieuw

materiaal aan over verschillende groepen vrouwen in diverse regio's en jaren. De bundel is een belangrijke bijdrage aan de kennis over Nederlandse vrouwengeschiedenis en vormt hopelijk een aanzet tot meer onderzoek naar de vroeg-moderne tijd. Vanuit Vrouwengeschiedenis Utrecht is intussen een Studiegroep Vrouwengeschiedenis Vroeg-moderne tijd opgericht. Inlichtingen hierover zijn te verkrijgen bij Els Kloek, Instituut voor Geschiedenis, Lucas Bolwerk 5, 3512 EG Utrecht (tel. 030-392448).

Noten

1. M.Z. Rosaldo, 'Gebruik en misbruik van de cultuure antropologie. Reflecties op het feminisme en de resultaten van cultuur-vergelijkend onderzoek', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 3. Nijmegen 1982, pp. 171-207.
2. J.W. Scott, 'Vrouwengeschiedenis: de geschiedenis herschrijven', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 5. Nijmegen 1984, pp. 131-152.
3. Idem, p. 144. Een uitwerking van haar voorstellen publiceerde zij in 'Gender: a Useful Category of Historical Analysis', in: *American Historical Review* 91 (1986), pp. 1053-1075.

Wies van Moorsel, Coos Huijsman
Het vertrek. Vrouwen schrijven over ruimte in architectuur en literatuur, fotografie en film

Onder redactie van: Heide Winterthür, Sjoukje de Jong, Marion Vredeling, Marian van der Wiel. Studium Generale Delft 1987, f 24,50

In de zomer van 1984 organiseerde vrouwenstudies Bouwkunde samen met Studium Generale in Delft een lezingenweek: *Ruimte: ontwerp en vertoog*. Het belangrijkste doel van deze week was om aan de hand van lezingen, films, discussies en workshops 'andere manie-

ren van kijken' te stimuleren, die de traditionele bouwkundige codes zouden kunnen doorbreken. Die traditionele bouwkundige codes spelen namelijk een belangrijke rol in de discussie over de vraag hoe de relatie tussen vrouwen en gebouwde omgeving onderzocht kan worden en over de vraag hoe deze weer verbonden kan worden met de feministische ontwerppraktijk.

De vrouwen van de TU Delft vonden dat de theorievorming over vrouwen en gebouwde omgeving zich op een dood spoor bevond. De strategie van de lezingenweek was dan ook vanuit verschillende invalshoeken de relatie tussen de sociale werkelijkheid van vrouwen en de gebouwde omgeving te benaderen en ruimte te laten voor verschillende interpretaties. Naast concrete bouwkundige analyses en plannen werd gekozen voor een benadering vanuit fotografie, literatuur en film. De enthousiaste reacties over een dergelijke benadering waren de aanleiding tot het bundelen van deze lezingen in boekvorm.

Twee van de zes artikelen gaan concreet in op alternatieve woningontwerpen, drie artikelen bewegen zich op het fictieve ruimtelijke gebied en één artikel vormt een overgang tussen beide benaderingen. Dit artikel (van Heide Winterthür en Marion Vredeling) sluit het meest aan op de centrale vraagstelling zoals die in de inleiding geformuleerd wordt: 'Hoe hebben we leren kijken naar gebouwen en tekeningen, hoe hebben we leren praten over de gebouwde omgeving, en welke betekenis is aan dit praten en kijken verbonden?' Helaas worden er in de verschillende artikelen geen antwoorden op deze vragen gegeven. Elk artikel behelst een zoekproces naar een andere manier van kijken. Dit zoekproces is heel waardevol, maar blijft in een zekere vrijblijvendheid steken.

Het eerste artikel van Annette Förster is het meest duidelijk en helder wat betreft het anders kijken. Het is een grote verdienste een

film als *Macumba* (van Elfi Mikesch) toegankelijk te maken. Förster betoogt dat daar waar je traditionele codes doorbreekt en aanzet tot andere kijkconventies, er een manier van kijken ontstaat die ruimte schept: Ruimte voor fantasie, verbeelding, verlangen... Precies zoals de titel *Macumba* (een Afro-Amerikaanse religie, een magie; concreet doch niet te beschrijven) suggereert, spot deze film met alle gangbare filmregels: zij is zowel concreet als ongrijpbaar. Het is onmogelijk je met de personages te identificeren, er lopen drie verhaallijnen door elkaar en 'De ruimtes houden op te bestaan door muren'.

Minder helder is het artikel van Jenneke ter Horst en Suzanne Komossa, 'De reizende vrouw', waarin zij een film van Chantal Akerman en een van Marguerite Duras vergelijken. De titel slaat blijkbaar op de film *Les rendez-vous d'Anna* van Akerman, waarin de hoofdpersoon voortdurend op reis is en zich daarmee onttrekt aan de vaste notie van 'het verblijven' van vrouwen. In Duras' *Nathalie Granger* is het huis een omhulsel, een lichaam voor vrouwen. De schrijfsters motiveren echter niet waarom zij juist deze twee films vergelijken. In hun epiloog proberen zij de films op één lijn te brengen door de polariteit tussen openbaar en privé te overstijgen, maar zij slagen daar niet in.

Margret Brüggmann stelt het ordeningsprincipe ter discussie. Utopische literatuur, ook van vrouwen, blijft volgens haar aansluiten bij bestaande maatschappelijke vormen, omdat het daar tegengestelde modellen van ontwerpt. Tegenover utopieën plaatst zij atopieën. Hierin wordt de lineaire verhaalstructuur doorbroken. Dit onderscheid is stimulerend voor het denken over alternatieven. Te simplistisch echter vinden we haar verzet tegen ordeningsprincipes, waarin de allesoverheersende mannelijke wil tot ordening louter buitensluiting tot gevolg zou hebben. Ook het ongedefinieerd omgaan met het begrip 'ruimte' werkt storend.

Het centrale stuk van deze bundel lijkt 'Het Kijken bekeken' van Heide Winterthür en Marion Vredeling te zijn. De vraagstelling hoe geconditioneerd wij kijken naar bouwkundige tekeningen is van fundamenteel belang. Jammer is dat zij weinig bouwkundig materiaal gebruiken om hun betoog te onderbouwen. Ook wordt onzes inziens te lang stil gestaan bij divers beeldmateriaal. De lezer/kijker is de lijn en opbouw van het betoog dan kwijt. En waarom zijn er geen voorbeelden genomen uit de geschiedenis van het eigen vak, de architectuur, bijvoorbeeld van de Russische constructivisten (Lissitzky)? Eenzelfde opmerking past ook bij het – overigens zeer aardige – slot over een Japans woonhuis. Een vergelijking met het Rietveld-Schröderhuis had hier voor de hand geleken.

De laatste twee artikelen staan het dichtst bij de bouwkundige realiteit. De vraagstelling is hier: Kunnen architectes bijdragen aan een feministisch gebouwde omgeving? Karin Overdijk en Jacqueline Loeffen vinden van wel, bijvoorbeeld door het ontwerpen van flexibele woningplattegronden. Anja Stokkers en Lidewij Tummers stellen zich daarentegen veel voorzichtiger op. Zij zien het ontwerpen van flexibele woningplattegronden slechts als een relatief kleine bijdrage aan het veranderen van de traditionele bouwpraktijk.

De reflectie van verschillende auteurs op het traditionele (bouwkundige) kijken, heeft zeer waardevolle en creatieve artikelen opgeleverd. Desondanks vragen wij ons af wat nu de pretentie van deze bundel is. In de inleiding wordt min of meer gesuggereerd dat het de bedoeling was de theorievorming over vrouwen en gebouwde omgeving nieuwe impulsen te geven. We missen echter een epiloog waar getracht wordt een terugkoppeling te maken naar de theorievorming en de ontwerppraktijk. Een moeilijke opgave en niet de opzet van deze bundel, maar nu blijft men toch zitten met de vraag: 'Wat heeft dit anders kijken opgeleverd?'

In ieder geval verdient het initiatief nieuwe invalshoeken te zoeken en ongebruikelijke wegen in de wetenschap te bewandelen, toejuiching.

Rosemarie Buikema

Lover. Literatuuroverzicht van de vrouwenbeweging

Losse nummers f 6,95

Vrouwenstudies en vrouwenbeweging zijn zo langzaam-aan twee stromingen geworden in het denken en doen van de feministische strijd. Dit betekent eerder een verzelfstandiging van methoden van aanpak dan een bewust aangebrachte scheiding tussen theorie en praktijk. Ten opzichte van die ontwikkeling zullen de verschillende feministische bladen steeds opnieuw hun positie moeten bepalen. Een blad als *Lover* lijkt in het veld van vakbladen en meer politiek-journalistieke bladen een tussenpositie in te nemen, die ik in het hiernavolgende van een paar reflecties wil voorzien.

In 1974 staat het *MVM-Nieuws* tweemaal vier bladzijden af aan een literatuuroverzicht. Het betreft nieuw verschenen literatuur die van belang is voor de 'emancipatiebeweging'. Dit zijn de eerste twee nummers van *Lover*. In september verschijnt het derde *Lover*-nummer als zelfstandige uitgave 'waarop men zich kan abonneren' (een jaarabonnement kost zes gulden). De redactie bestaat op dat moment uit vier personen, die de wassende stroom publicaties op het gebied van vrouwenemancipatie wil rubriceren en bespreken.

De eerste jaargang van *Lover* behelst besprekingen van 'recente en klassieke publicaties', later Teksten genoemd, signalementen van boeken en tijdschriftartikelen, brochures enz. en een korte inhoudsopgave van een aantal tijdschriften (*Opzij*, *Vrouwenkrant*, *Dolle*

Mina, *Ms*, *Grif*, *Vrouwen en hun belangen*). Deze formule blijft veertien jaar lang de vorm bepalen waarbinnen *Lover* zich profileert: Teksten, Tijdschriften, Signalementen. De drie rubrieken nuanceren en verdiepen zich in de loop van *Lovers* bestaan.

De categorisering van de Signalementen wordt voortdurend aangepast aan de zich uitsplitsende aandachtsgebieden waarover binnen de vrouwenbeweging wordt gepubliceerd. Zo is de term 'Homoseksualiteit' (1974) in 1987 vervangen door 'Lesbisch bestaan' en heeft de politiek van zwarte vrouwen zich vanuit de categorie 'Diversen' losgeweekt tot een benoembaar issue. Het beleid ten opzichte van de Signalementen wordt moeilijker vast te stellen naarmate er in bredere kring wordt gepubliceerd over zaken die de vrouwenbeweging betreffen. In de jaren zeventig lijken overzicht en volledigheid nog haalbaar. In de latere jaargangen is men zich ondanks het streven naar volledigheid bewust van de enigszins onevenwichtige samenstelling van de signalementenrubriek, een haast logisch gevolg van de vele referenten die daarbij worden betrokken. In een recente toelichting op de Signalementen wordt desondanks een zekere mate van objectiviteit gesuggereerd, doordat alle informatie onbecommentarieerd wordt gegeven. Voor meningen over boeken en artikelen kunnen we volgens de redactie terecht bij de Teksten en, in mindere mate, bij het Tijdschriftenoverzicht. Dit streven naar objectiviteit overtuigt niet helemaal omdat het over het hoofd zien van bronnen bewust danwel onbewust een keuze impliceert. Dat neemt niet weg dat de Signalementen voor een breed publiek informatieve waarde hebben en deel uitmaken van het eigene aan *Lover*.

Met betrekking tot de korte inhoudsweergave van Tijdschriften verschuift het beleid van aanvankelijke aandacht voor linkse politieke bladen naar een concentratie op tijdschriften die zich met Vrouwenstudies bezig-

houden. De redactie spreekt van theoretische feministische bladen. Tijdschriften als *Opzij*, *Katijf*, *Surplus*, *Lust en Gratie* vallen daar dus buiten, maar ook vakbladen als bijvoorbeeld *Nemesis* en het *Tijdschrift voor Vrouwen en Informatica*. Wel wordt uit deze bladen gesignaleerd.

Deze verschuiving van journalistiek naar wetenschap wordt doorgevoerd in de Teksten. In de beginjaren kunnen we nog enigszins impressionistische recensies aantreffen als fraaie illustraties van de manieren waarop indertijd in de vrouwenbeweging werd gediscussieerd, bijvoorbeeld die van Monica van Paemel in 1976 over het politieke van het persoonlijke in *De schaamte voorbij*. Daarnaast zijn er tot nostalgie uitnodigende bijdragen van Annie Romein-Verschoor en Joke Smit in de eerste jaargangen te vinden.

De korte boekbesprekingen maken in de loop van de tijd plaats voor meer uitgebreide artikelen, die allengs het karakter aannemen van korte literatuurstudies met een uitgebreid notenapparaat. Niet meer één boek maar het werk van een vrouwelijke auteur wordt besproken of men bekijkt een aantal publikaties over een bepaald onderwerp (vrouwen in het verzet, buitenlandse vrouwen, vrouwen en arbeid, seksualiteit enzovoort).

Als *Lover* eind 1983 tien jaar bestaat kijkt redactielid Robertine Romeny samen met mede- en ex-redactieleden terug op het Tekstenbeleid. Duidelijk wordt dat *Lover* in elk geval breed is opgezet en breed wil blijven. Hoe die breedheid ingevuld is en zal moeten worden heeft te maken met de persoonlijke interesses van de redactieleden – die volgens redactielid Pamela Pattynama nou weer niet zo heel individueel zijn bepaald – en met wat op een bepaald moment van belang wordt geacht voor de vrouwenbeweging. *Lover* moet fris, vrolijk en mooi zijn, informatief en meningvormend. Enerzijds moeten de artikelen gedegen zijn, van enige ingewijldheid getuigen en een

bijdrage leveren aan de discussie die op dat moment over dat onderwerp gaande is. Anderzijds wordt voor de vrolijkheid de Column ingevoerd, zodat er ook nog stukken zonder bronvermelding in *Lover* aangetroffen kunnen worden. De redactieleden zagen de artikelen namelijk 'steeds langer en ingewikkelder' worden. Een expliciet geformuleerd beleid kennen de Teksten niet, zo blijkt uit de uitlatingen van de redactieleden. Wel gaan bepaalde gedachten en visies naar aanleiding van binnengekomen stukken als zodanig functioneren. Een beleid dus in wisselwerking met persoonlijke interesses, actualiteit en met het aanbod van artikelen.

Inmiddels zijn we vijf jaar en een aantal redactiewisselingen verder. De context waarbinnen *Lover* zich plaatst is veranderd. Het aanbod van auteurs en onderwerpen is gegroeid. Het bestaan van met name bladen als *Katijf*, *Lust en Gratie* en het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* werpen de noodzaak op tot verdere profilering.

De structuur in de Teksten van de laatste jaren is vrij goed vast te stellen: aandacht voor het literaire en het kunsthistorische in onderhoudende, informatieve, rijk geïllustreerde artikelen (waaronder bijdragen over schrijfsters als Clara Wichmann, Lou Salomé, Marguerite Yourcenar, Simone Weil alsook over meer richtingbepalende schrijfsters als Marguerite Duras, Clarice Lispector, Maryse Condé, Kathy Acker); daarnaast artikelen waarin aandacht voor politiek, lijf, gezondheid, werk, wetenschap en speciale groepen vrouwen (boerenvrouwen, Zuidafrikaanse vrouwen, oudere vrouwen). Wat mij betreft is het aantrekkelijke en het eigene aan de Teksten in *Lover* een combinatie van wetenschap en 'human interest'. Dat laatste komt in artikelen zowel door de keuze van onderwerpen als de wijze van behandeling naar voren. Ruimte dus voor praktijkverhalen, citaten, foto's.

Een artikel als dat van Marianne Grunell, waarin duidelijk theoretische vragen worden uitgewerkt (hoe ontwikkel en gebruik ik een begrippenapparaat, tegen welke theoretische achtergrond plaats ik mijn onderzoek) en waarin stelling wordt genomen tegen het constructiedenken, zou ik dan in principe in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* verwachten aan te treffen. Bovendien plaatst Saskia Grotenhuis in een reactie een aantal kanttekeningen vanuit de constructiehoek en neemt Grunell daarna nog eens revanche, waarmee *Lover* een theoretische discussie leidt die alleszins de moeite waard is, maar tegelijkertijd op een koerswending lijkt te duiden. Deze koerswending wordt doorgezet in bijvoorbeeld de wetenschapskritische bespreking van Sandra Harding door Baukje Prins. De grens met het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* lijkt ook daarin dicht genaderd.

Op zich kan dit natuurlijk geen kwaad. Een tijdschrift dient als klankbord en bindmiddel voor een groep mensen die aan een bepaalde discussie willen deelnemen, geestverwantschap en opponenten zoekt. Het onderscheidend kenmerk van bladen als *Katijf*, *Lust en Gratie* en het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* is naar mijn idee respectievelijk het politiek-actuele, het lesbisch-cultureel engagement en de gerichtheid op feministisch onderzoek en theorievorming. Uit de Teksten van *Lover* blijkt een affiniteit met al deze omschrijvingen die in overeenstemming is met de oorspronkelijke brede opzet van het blad. Toch is het de vraag of *Lover* deze positie in het uiteenlopende veld van de vrouwenbeweging kan vasthouden. Het lijkt er, zoals gezegd, dan ook op dat zij zich meer met de theorie wil gaan verstaan. Hoe dat er gaat uitzien ten opzichte van de andere bladen moet blijken.

Verslagen van bijeenkomsten

Monica Maassen-van den Brink
Themadag Breed Overleg Vrouwen en Ontwikkeling i.o.

12 september 1987 te Arnhem

Voor vrouwen die geïnteresseerd zijn in het thema 'Vrouwen en Ontwikkeling' waren er in de maand september een aantal interessante studiedagen. De spits werd zaterdag 23 september 1987 in Arnhem afgebeten. Daar organiseerde het Breed Overleg Vrouwen en Ontwikkeling in oprichting (BOVO) een themadag onder de titel 'Ontwikkelingsbeleid meer een zaak van vrouwen, een kwestie van organiseren!' Deze studiedag had een lange voorgeschiedenis, zoals Suzan Bolland in haar inleiding vertelde. Aan de wieg van deze studiedag en het BOVO i.o. stond de internationale vrouwenconferentie in 1985 in Nairobi. Daar waren contacten gelegd tussen de vele groepen en organisaties die zich op enigerlei wijze bezig houden met 'Vrouwen en de Derde Wereld'. Om te voorkomen dat al deze contacten verloren zouden gaan ontstond al in 1985 het plan te komen tot een breed platform Vrouwen en Ontwikkeling. Dit platform (BOVO) zou een middel moeten zijn om samenwerking te bevorderen, kennis te bundelen en te functioneren als pressiegroep. Door allerlei inhoudelijke en organisatorische problemen vond 12 september 1987 pas de eerste bijeenkomst plaats.

Mia Berden, consultant Vrouwen en Ontwikkeling, verzorgde in de ochtend een inlei-

ding 'Onze koers na Nairobi'. Helaas ging zij in haar inleiding bijna uitsluitend in op het overheidsbeleid en het beleid van medefinancieringsorganisaties ten aanzien van Vrouwen en Ontwikkeling. De rol van lokale vrouwenorganisaties, mondiaal vormingswerk enz. kwam weinig aan bod. Het was illustratief voor de kloof die er bestaat tussen universitaire vrouwengroepen en vrouwen die actief zijn in het ontwikkelingswerk/beleid enerzijds en het mondiale vormingswerk en migrantenorganisaties anderzijds. Dit was gezien het doel van de dag, namelijk het bevorderen van contacten en samenwerking, een gemiste kans.

Hierna presenteerden een aantal organisaties (onder andere Womens World Banking, plattelandsvrouwenorganisatie en Werkgroep Medische Ontwikkelings Samenwerking), zich in afzonderlijke werkgroepen. In deze werkgroepen werd ook gesproken over de stellingen: 'Je kunt niet voorkomen dat uitwisseling van kennis en ervaring een vorm van uitbuiting is' en 'Welke concrete aanknopingspunten zijn er vanuit de organisaties om beleidsbepalende instanties te beïnvloeden'. Met name over de eerste stelling bestond veel onbegrip. Achtergrond en doel van deze stelling waren voor velen in het kader van deze dag onduidelijk. Een warrige en moeilijke discussie volgde. Dit was mede gevolg van het feit dat de centrale vraag van de dag, namelijk of er belangstelling en een basis voor het BOVO is, pas aan het eind van de dag in de plenaire vergadering aan de orde kwam. Tijdens de discussie bleek wel dat er grote belangstelling is voor het uitwisselen van informatie en ervaringen, maar ook dat er aarzeling bestaat voor weer een nieuwe organisatie, voor nieuwe structuren.

De coördinatiegroep die deze themadag organiseerde, had aangekondigd zichzelf na deze dag op te heffen, maar was bang dat door de aarzeling en verwarring het initiatief tot oprichting van het BOVO niet opgepakt zou worden. Daarom stelde de voorzitter voor dat het

BOVO in oprichting in principe één jaar zal proefdraaien. Verder zal de voorlopige brochure, met daarin informatie over verschillende organisaties die zich bezighouden met vrouwen en de Derde Wereld, geactualiseerd worden. Tenslotte zal over een jaar een nieuwe vergadering worden georganiseerd. Of er voldoende basis is voor een Breed Overleg Vrouwen en Ontwikkeling zal dus het komende jaar moeten blijken, op grond van de themadag valt het mijns inziens te betwijfelen.

Sylvia Lammers, Hélène Vossen
*De hoogleraren van vrouwenstudies:
supermoeders of stiefmoeders?*

Verslag van een forum met zes
hoogleraren, 13 november 1987 te
Nijmegen

Najaar 1987 werd in Nijmegen de zesde hoogleraar vrouwenstudies in ons land aangesteld. Ter viering van dit feit organiseerde het Centrum voor Vrouwenstudies te Nijmegen op 13 november 1987 een forum met de titel: 'Vrouwenstudies: Het begin van het einde of het einde van het begin?' Alle zes de hoogleraren zouden hier komen vertellen over hun onderzoek, hun werkwijze en hun theorieën. Op weg naar de zaal waar het debat zou plaatsvinden, kwamen we ze tegen, de hooggeleerde dames. Enigszins giebelend groepten ze samen voor de fotograaf. We bedachten hoeveel kleurrijker dit plaatje zou zijn dan plaatjes die geschoten worden van mannelijke professoren. In afwachting van een al even kleurrijke middag liepen we de zaal in.

Mirjam Wolthuis, coördinatrice vrouwenstudies te Nijmegen opende deze dag. Ze wees er onder meer op dat de aanstelling van deze zes hoogleraren wel een belangrijke stap in de goede richting was, maar dat de strijd hiermee

nog lang niet was gestreden. Het gaat veelal om tijdelijke, parttime-aanstellingen en dan nog uitsluitend in de sociale wetenschappen. Van de zes hooggeleerde dames zijn er vier sociologe, één antropologe en één politicologe. Wolthuis stelde de hoogleraren in volgorde van anciënniteit aan ons voor.

Als eerste kwam Monika Triest aan het woord. Zij is sinds september 1985 verbonden aan de economische faculteit van de Universiteit van Amsterdam als buitengewoon hoogleraar werkgelegenheidsbeleid. Zij houdt zich samen met de multidisciplinaire werkgroep Vrouw en Werk bezig met onderzoek naar de economische zelfstandigheid van vrouwen. Triest zei het belangrijk te vinden dat er een feministische visie wordt ontwikkeld op alle nieuwste ontwikkelingen in de arbeidspositie van vrouwen, onder meer op de flexibilisering en de toenemende armoede. Toen zij rond 1969 in de Verenigde Staten begon met vrouwenstudies, gebruikte men reeds het begrip 'gender', maar toen nog in de betekenis van 'geslachtsrol', aldus Triest. 'In het begin keek men nog puur naar de ongelijkheid, terwijl we nu ook kijken naar wat positief is, naar wat we moeten behouden aan de beleving van de vrouwen in arbeid. Hoe we dat kunnen vasthouden en toch die ongelijke positie op de arbeidsmarkt kunnen bestrijden. Dus niet die feministische visie opgeven, maar toch tegelijkertijd met die ongelijkheid bezig zijn'.

Als tweede sprak Iteke Weeda, sinds december 1985 hoogleraar vrouwenemancipatievraagstukken aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Weeda begon eind jaren zestig met onderzoek naar het huwelijk en het gezin, maar noemt pas het onderzoek naar echtscheidingen en vriendschappen, dat ze na 1978 deed, feministisch, omdat 'ik vanaf 1978 continu bij elk onderzoek de scheve machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen betrek'. Op de vraag bij welke onderzoekstraditie zij binnen vrouwenstudies aansluit, antwoordt zij

niet erg geraakt te zijn in allerlei debatten binnen vrouwenstudies, 'ook omdat ik vind dat ik zelf een vruchtbaar uitgangspunt heb en onvoldoende tijd over heb voor zware theoretische debatten op dat vlak. Dus ik ga het niet vreselijk hard koppelen aan een of andere vrouwenstudiestraditie, ik heb gewoon mijn eigen onderzoekstraditie'.

Ook Langeveld, sinds september 1986 hoogleraar emancipatievraagstukken aan de Erasmusuniversiteit van Rotterdam, zei zich niet in theoretische debatten te verdiepen. Zij vertelde met de vragen van de organisatie over concepten en theorieën niet zo goed raad te weten, omdat het theoretisch element in haar onderzoek niet zo'n grote rol speelt. Zij is al sinds 1961 bezig met onderzoek naar de positie van vrouwen en werd in 1973 lid van de Wetenschappelijke Raad van het Regeringsbeleid, waar ze zich bezighield met 'toekomststudies' over de positie van mannen en vrouwen. Haar specifieke opdracht in Rotterdam luidt beleidsanalyse en beleidsevaluatie. 'We hebben geconstateerd dat bij wat er in de afgelopen jaren bereikt is, het overheidsbeleid een zeer beperkte rol heeft gespeeld en dat het beleid vaker blijft steken in de verbale fase naarmate de uitvoering ervan bedreigender is voor de positie van mannen', zo merkt ze onder meer op. Ook in Rotterdam houdt Langeveld zich bezig met het ontwerpen van een toekomstvisie. Ze maakt analyses van maatschappelijke vraagstukken en knelpunten en probeert daarvoor oplossingen aan te dragen. Centraal staat voor Langeveld de economische zelfstandigheid van vrouwen als belangrijkste voorwaarde om macht te vergaren en om positieverandering voor vrouwen af te dwingen.

De vierde spreker, Els Postel-Coster, is sinds december 1986 bijzonder hoogleraar vrouwenstudies antropologie aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Samen met de werkgroep Vrouwen en Autonomie (VENA) verricht zij onderzoek naar de positie van vrouwen in ver-

anderende samenlevingen. Haar eigen onderzoek betreft vrouwen in de Derde Wereld, in het bijzonder arme vrouwen. In plaats van de gangbare concepten van macht en onafhankelijkheid, die moeilijk toepasbaar bleken, voerden zij het begrip 'autonomie' in. Uit hun onderzoek bleek, aldus Postel-Coster dat vrouwen meer grip wilden hebben op hun eigen leven. Vragen die dan centraal komen te staan zijn: 'Hoe red ik me in mijn eigen leven en hoe kan ik overleven'. Belangrijke onderzoeksthema's zijn arbeid en de genderideologie. Postel-Coster is een warm voorstandster van actieonderzoek en het aansluiten bij wat er leeft aan de basis. Verder vindt ze het van belang steeds een verbinding te leggen tussen het micro- en het macroniveau. Postel-Coster zegt blij te zijn met de ontwikkeling dat er niet meer gezocht wordt naar één algemene verklaring voor de algemene onderdrukking. Zelf zoekt ze aansluiting bij concepten die onder meer ontwikkeld zijn door Bourdieu en Giddens. In de toekomst willen zij en haar medewerkers zich vooral gaan bezighouden met de feminisering van de armoede als een wereldwijd probleem.

In maart 1987 volgde de aanstelling van Joyce Outshoorn, hoogleraar bij de vakgroep Vrouwenstudies aan de Rijksuniversiteit in Leiden. Outshoorn was vanaf 1970 actief in de vrouwenbeweging. In 1973 studeerde ze af op het onderwerp 'vrouwenemancipatie en socialisme'. Deze onderwerpen houden haar sindsdien steeds bezig. Outshoorn promoveerde op een proefschrift over de vraag in hoeverre sociale bewegingen haar wensen gerealiseerd krijgen in het overheidsbeleid. De begrippen macht en strategie stonden, en staan nog steeds, centraal in haar werk. Het zijn ook de belangrijkste begrippen binnen haar vakgroep in Leiden 'met name ingeperkt tot arbeid en tot het overheidsbeleid ten aanzien van arbeid'. Outshoorn vindt niet dat we zijn aanbeland bij 'het einde van het begin' en zeker niet bij het 'begin van het einde': 'Ik wil beweren

dat we in een soort consolidatiefase zitten en dat het hard nodig is dat we ons consolideren'. Vooraf aan die consolidatiefase ging, aldus Outshoorn een fase van seksismekritiek, die ze overigens nog steeds hard nodig vindt, en een bezinning op de grondslagen van het object van vrouwenstudies. Zo werd onder meer het onderdrukkingsconcept losgelaten en de vraag opgeworpen of de vrouw als een onproblematistische entiteit kan worden opgevat of dat er vele vrouwelijkheden bestaan. Outshoorn hield zichzelf 'een beetje ver van dit debat', omdat ze druk bezig was met haar proefschrift, dat niet zozeer een vrouwenstudies- als wel een politicologische invalshoek had. Het woord consolidatie wekt volgens haar vaak wrevel op, omdat men het associeert met toenemend conservatisme; minder theorie, meer detailonderzoek en minder nadruk op vernieuwing: 'Dat laatste vind ik meer een slogan uit het informativertoog dan dat het echt gaat om waar vrouwenstudies nu werkelijk behoefte aan heeft'. Toch heeft het woord consolidatie ook voor haar wel degelijk behoudende kanten, maar die vindt zij niet negatief. Van belang acht ze behoud van het politieke moment, behoud van het theoretisch pluralisme en methodisch eclecticisme en behoud van empirisch onderzoek als een legitieme vrouwenstudiespraktijk. 'Vrouwenstudies als cultuurkritiek alleen, hoe nodig ook, lijkt mij onvoldoende en daar wil ik wel over polemiseren, zo merkte ze op.¹ Volgens haar gaat het ook om een verandering van de materiële bestaansvoorwaarden en ze vindt het van groot belang dat men vasthoudt aan het bestuderen van de politiek in al zijn gedaantes en aan het veranderingsperspectief. Verder stelt ze dat geen enkele theorie intrinsieke waardepretenties heeft of superieure claims heeft op de waarheid, om die reden is ze voorstandster van een theoretisch pluralisme. Vrouwenstudies zou niet alleen moeten gaan over metatheorie, zo besloot ze, maar er zou ook 'gepast moeten worden op de warme, levende vrouw'.

Als laatste sprak Christine Brinkgreve, de nieuwe hoogleraar vrouwenstudies aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, ter ere van wiens aanstelling dit debat was georganiseerd. Brinkgreve wil zich de komende tijd bezighouden met de problemen en klachten van vrouwen en de verschuivingen daarin, die op hun beurt weer samenhangen met de veranderende maatschappelijke machtsverhoudingen en met vrouwen in de psychoanalytische beweging. 'Als ik mijn eigen werk overzie dan is er eerder sprake van continuïteit dan van grote veranderingen. Dat geldt zowel voor de theorieën waarop ik me oriënteer, de sociologische benadering van onder meer Elias, Goudsblom en De Swaan, als mijn vraagstellingen', zo merkte Brinkgreve op. Over de aansluiting bij vrouwenstudies zei ze: 'Ik ben niet direct in te passen in de stromingen binnen vrouwenstudies – daar heb ik ook nooit erg veel moeite voor gedaan – maar ik vind wel de onderwerpen waar ik mee bezig ben hiervoor zeer relevant. Ik denk nog het meest aan te kunnen sluiten bij de stroming die zich richt op de machtsverhoudingen tussen de seksen en die oog heeft voor de psychische aspecten, maar dan wel met dien verstande dat ik verbandingen probeer te leggen tussen het psychische en het sociale'. Een gunstige ontwikkeling vindt Brinkgreve de verschuiving van de aandacht van vrouwen als slachtoffers naar momenten van verzet, naar voorbeelden van succes, naar condities van overleving. De ontwikkeling van onderdrukkers en onderdrukten naar ongelijke of asymmetrische machtsverhoudingen vindt ze eveneens positief, alhoewel er volgens haar nog meer aandacht moet komen voor vrouwenmacht en voor de verschillende machtsbronnen van mannen en vrouwen. Verder juicht ze de grotere aandacht voor pluriformiteit, heterogeniteit, ambivalenties en dergelijke toe: 'Vrouwenstudies is minder plat geworden. Maar waarvoor ik wil waarschuwen is dat er zo sterk gediversifieerd wordt, dat we

het niet meer over vrouwen kunnen hebben, of tot uitspraken komen dat de vrouw niet bestaat, omdat geen vrouw hetzelfde is. En zo terecht als ik de nadruk op de sociale context vindt om aan te geven hoe vrouwen worden tot wat ze zijn, zo jammer vind ik het dat hiervoor het woord 'constructie' is ontworpen. Ik hoop dat dit woord een langzame dood zal sterven. De term constructie is mij te gepland, alsof het een bedacht bouwwerk is en niet een sociaal vormings- of wordingsproces.'

Met betrekking tot de toekomst wezen alle hoogleraren op het belang van een voortgaande wetenschapskritiek en op de noodzaak van een interdisciplinaire aanpak binnen vrouwenstudies. Ook benadrukten zij dat de banden met de standaardwetenschappen en de vrouwenbeweging gehandhaafd moesten blijven.

Na deze uiteenzettingen zouden volgens de bedoeling van de organisatie de hoogleraren met elkaar en met de zaal in discussie gaan. Hoewel diverse uitingen van de dames niet vrij waren van provocaties, met name in de richting van de medewerkers van het Centrum voor Vrouwenstudies, maakte de zaal een nogal gelaten indruk en was de discussiemiddag minder kleurrijk dan aanvankelijk verwacht. Op een vraag over inkapseling van vrouwenstudies reageerde Weeda als volgt: 'Als ik soms vrouwen hoor, dan denk ik, we zijn een achterstand aan het inhalen in moeilijk doen. Dat vind ik ingekapseld zijn. Extra moeilijk doen om erbij te horen'. Dit ontlokte een stekelige opmerking van Marianne Beelaerts, die zei te schrikken van reacties achter de tafel over de cultuurkritische benadering, het constructiedenken en het zogeheten moeilijk doen, terwijl anderzijds toch pleidooien werden gehouden voor een pluralistisch denken en methodenelecticisme. Vraagstellingen vanuit andere disciplines en methoden zouden op deze manier worden uitgesloten, zo meende ze. De

enige die hierop inging was Brinkgreve, die zei dat ze er alleen voor had willen pleiten dat de band met de sociale werkelijkheid gehandhaafd zou blijven. Weeda, die zich in interviews wel vaker uitlaat over moeilijk doen,² deed er het zwijgen toe. Op ons maakten de dames de indruk nogal gemakkelijk posities in te nemen zonder zich uiteen te zetten met de discussies binnen vrouwenstudies en zich te verdiepen in de vragen waar het om gaat. Zo was men nogal eensgezind van mening dat er ten strijde moet worden getrokken tegen ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen zonder aan te geven hoe men zich dat dan voorstelde. Voor een deel lijkt het hun (nog steeds) simpelweg te gaan om het inhalen van achterstanden door vrouwen, alsof dit achterstanddenken niet al jaren geproblematiseerd wordt en er niet al jaren wordt gezegd dat het niet alleen gaat om het anders verdelen van de koek, maar ook om het bakken van een andere koek. Met andere woorden, de vraag stellen welke gelijkheid en welke verschillen eigenlijk nastrevenswaardig zijn, betekent niet dat men los van de werkelijkheid moeilijk zit te doen, maar een dergelijke vraag dient zich concreet aan als men zich egalisatie van machtsverhoudingen ten doel stelt.³

Het lijkt ons dat hoogleraren vrouwenstudies zich niet aan het denken over dit soort vragen kunnen onttrekken. Ze hoeven misschien geen 'supermoeders' (Outshoorn) van vrouwenstudies te zijn, maar een voorttrekkende en stimulerende rol mag toch van hen verwacht worden. Pogingen om nieuwe vragen op te werpen, zijn dan ook niet achterhaald, zoals Outshoorn stelde, maar een continue noodzaak. Het probleem ligt uiteraard voor een deel in het feit dat verschillende van de huidige hoogleraren niet in vrouwenstudies zijn 'grootgebracht'. Van groot belang is daarom dat vrouwenstudies zelf zoveel mogelijk professorale vrouwen voortbrengt, zodat er een pluralistischer aanstellingsbeleid gerealiseerd kan

worden. Een eerste voorwaarde hiervoor is dat er zoveel mogelijk vrouwen promoveren. In dit opzicht is er voor de hoogleraren vrouwenstudies een belangrijke taak weggelegd.

De middag werd uitgeluid door Christine Brinkgreve. 'Het was het eerste partijtje in mijn leven dat ik niet zelf heb hoeven te organiseren', aldus de nieuwe hoogleraar uit Nijmegen.

Noten

1. Outshoorn richtte zich in dit verband met name tot de medewerkers van het Centrum voor Vrouwenstudies te Nijmegen, die onlangs de bundel *Vrouwen in opspraak. Vrouwenstudies als cultuurkritiek* (Red. M. Brüggemann, Nijmegen (SUN) 1987) uitgaven.
2. Zie bijvoorbeeld het interview met de zes hoogleraren in *Algemeen Nijmeegs Studentenblad*, november 1987, pp. 4 en 5.
3. Zie voor een concrete uitwerking van deze vraag naar het onderwijs toe: S. Grotenhuis en M. Volman, 'Meisjesonderwijs of onderwijs voor meisjes', in: *Pedagogische Studiën*, 1986, pp. 326-336. Zie verder voor de discussie over 'Het verschil en de gelijkheid': het themanummer 'Dilemma's van het feminisme' van *Te Elfder Ure*, nr. 39, november 1986, en de artikelen over dit thema in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*.

Erna Kas

Met het oog op 2000

STEO-congres over financiering van emancipatieonderzoek, Scheveningen, 27 januari 1988

Onder de titel 'Met het oog op 2000' organiseerde de Stimuleringsgroep Emancipatie Onderzoek een ontmoeting tussen diegenen die de geldkranen voor het onderzoek direct of indirect bedienen (financiers, wetenschap-beleidsmakers enz.), de gebruikers van onderzoek (met name de overheidsinstanties) en de onderzoekers. De integratie van vrouwenstu-

dies in het reguliere onderzoek was het belangrijkste thema. Er waren veel hoge heren en dames aanwezig en in die zin was deze dag een succes. Men vond vrouwenstudies kennelijk belangrijk genoeg om te komen. De STEO had zich overigens ook bijzonder ingespannen om dit gezelschap bijeen te brengen. Er waren persoonlijke uitnodigingen verstuurd, en er was een sjeke ambiance (Carlton Beach Hotel) en een aantrekkelijk programma.

De dag werd geopend met de aanbidding van het *Verslag van drie jaar STEO* aan minister de Koning en mevrouw Lemaire (Coördinator Emancipatiebeleid bij het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen). Daarna hield professor Schuyt (hoogleraar empirische sociologie aan de RUL) een inleiding over ontwikkelingen in onderzoek tot het jaar 2000. Eén van deze ontwikkelingen – het naar elkaar toegroeien van alfa- en beta-onderzoek en van beta- en gamma-onderzoek, bijvoorbeeld op het terrein van natuur en samenleving – kan op de lange termijn in het voordeel werken van vrouwenstudies, waar immers een traditie bestaat wat betreft interdisciplinariteit. Uit het betoog van Schuyt valt af te leiden dat ‘vrouwelijke waarden’ het in de wetenschap zeker niet af hoeven te leggen tegen ‘mannelijke’. Ook ging Schuyt in op het feit dat geld uit specifieke fondsen voor hoogwaardig onderzoek, zoals KNAW-fellowships en het Huygensfonds, voornamelijk bij mannelijke onderzoekers terechtkomt. Hij zei een systeem van positieve actie voor te staan met daarnaast een speciaal fonds voor vrouwelijke wetenschappelijke onderzoekers.

Na deze rede waren er drie werkgroepen op het terrein van arbeid, gezondheid en recht. In de werkgroep over arbeid viel op, dat kennis vanuit vrouwenstudies nog weinig was doorgedrongen bij de beleidsmakers van de overheid. Zo spraken zij over vrouwen die onvoldoende gekwalificeerd zijn voor de arbeidsmarkt, zonder ook maar een woord te wijden aan het ver-

schijnsel dat vrouwen met dezelfde kwalificaties als mannen vaak op lagere posities terecht komen dan mannen. Ook een kritische reflectie op betaalde en onbetaalde arbeid ontbrak. Wel kwam er van de zijde van de onderzoeksters tegengas, maar het leek erop dat de vertegenwoordigers van de overheid dit niet oppikten.

Op het gebied van ‘gezondheid’ lijkt het denken vanuit vrouwenstudies wel redelijk doorgedrongen te zijn, maar de overheid geeft er in haar beleid nog moeizaam vorm aan. In de werkgroep ‘recht’ bleken theorie en beleid nog erg uiteen te lopen. Zelfs een aantal feministische beleidsmakers die vonden dat de dames vrouwenstudies het gelijk aan hun zijde hadden, wisten niet hoe ze de resultaten hiervan in hun praktijk konden gebruiken. De ontmoeting tussen de diverse groepen die met vrouwenstudies te maken (zouden moeten) hebben, was zinvol maar veel te kort. Duidelijk werd wel dat naast facetbeleid sectorbeleid (specifiek emancipatiebeleid) en daaraan gekoppeld onderzoek nog hard nodig is.

De middagsessie werd geopend door dr.ir. B. Okkerse, de nieuwe directeur-generaal hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek. In de toespraak werd een tipje van de sluier opgelicht van wat het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen van plan is met vrouwenstudies. Hij gaf aan dat door de overheid betaalde leerstoelen vrouwenstudies op termijn door de universiteiten overgenomen moeten worden. Verder ging hij in op de structurele inbedding van vrouwenstudies. In dit kader signaleerde hij dat het ministerie per definitie geen wetenschapsinhoudelijke visie heeft, maar dat de minister wel ‘aan gezaghebbende derden kan vragen om de kwaliteit van het onderzoek in een bepaalde discipline te verkennen. Een eventuele besluitvorming daarna berust dus op evaluatie door derden.’ Dat lijkt me ook een goed instrument om de stap naar reguliere inbed-

ding van iets nieuws te maken. Betekent dit dat de gedachten van het ministerie uitgaan naar de instelling van een verkenningcommissie? In de wat verdere toekomst denkt men op het ministerie aan het meten van kwaliteit door erkende buitenlandse coryfeeën. Dit geldt overigens voor alle takken van wetenschap. Aan de kritiek vanuit vrouwenstudies op de nota *HOOP* lijkt het ministerie slechts voor een klein deel tegemoet te willen komen. In het concept ontbrak een visie op vrouwenstudies. Er zullen nu een aantal opmerkingen van beleidsstrategische aard in komen en de instellingen zullen worden gewezen op de noodzaak van planvorming. Op twee plaatsen in zijn verhaal ging Okkerse in op het inventariserend overzichtsartikel van twaalf jaar vrouwenstudies, waarvoor het ministerie opdracht had gegeven.

Ofschoon ik deze opdracht van harte toejuich, kon ik mij niet aan de indruk onttrekken dat wel erg veel wordt verwacht van dit drie-maands-project: 'Wellicht kan zo'n overzicht een toetssteen zijn voor de beleidsmakers in de eerste en tweede geldstroom die beslissingen moeten nemen over structurele inspanning en voor dit onderzoek ijkpunten missen.' De toespraak overziende wordt het duidelijk dat het ministerie in de toekomst geen extra stimulering meer voor vrouwenstudies wil toekennen. Daarmee lijkt de overheidsbemoeienis echter nog niet direct tot het verleden te behoren. Directe en indirecte suggesties met betrekking tot de evaluatie van vrouwenstudies doen vermoeden dat de overheid wel degelijk haar licht wil laten schijnen over taakverdeling en zwaartepuntvorming binnen vrouwenstudies.

Het tweede deel van het middagprogramma bestond uit een forum waarin prof.dr. R. Tielman (Homostudies RUU), prof.dr. A.J.H., Vendrik (vicevoorzitter ZWO), prof.dr. J.G. Waardenburg (voorzitter overleg sectorraden), prof.dr. R.A. de Moor (Voorzitter CvB

KUB) en dr. De Kock van Leeuwen (Preventiefonds) zitting hadden. Centraal stonden strategieën voor onderzoeksprogrammering en -financiering. Erg duidelijke strategieën kwamen er niet over de tafel. Veel tijd werd besteed aan de tweede geldstroom, nadat Tielman de knuppel in het hoenderhok had gooid door te beweren dat hij daar voorlopig geen energie meer aan wilde besteden. ZWO werd niet alleen gezien als 'boosdoener' voor homostudies, maar voor de gehele sociale wetenschappen, met name vanwege haar bèta-gerichtheid. Ofschoon de kritiek door vrouwenstudiesvrouwen onderschreven werd, gaven zij ook aan dat ZWO door het instellen van een (kleine) stimuleringspremie zich niet alleen maar negatief opstelde. Opvallend was eerder het pleidooi van De Moor, onderschreven door Tielman, voor één of twee landelijke centra voor vrouwenstudies. Dit veroorzaakte nogal wat commotie in vrouwenstudieskringen, omdat dit wel eens zou kunnen leiden tot zowel een enorme concurrentie als een afbrokkeling van vrouwenstudies bij die centra die niet op de nominatie staan hét centrum te worden. Meer pittige uitspraken deed het forum niet. Joke Swiebel sloot de dag af met een prachtige samenvatting waarin ze heel duidelijk de wetenschapskritische functie van vrouwenstudies naar voren bracht. Zij plaatste het begrip kwaliteit van onderzoek (in tegenstelling tot de heren achter de tafel) in een wetenschapsdynamisch perspectief en bracht het gehoor enig historisch besef bij waar het ging om vrouwenstudies. Dit was wel nodig, want vrouwenstudies was deze dag keurig ingepakt. Het leek er even op dat het weer louter ging om het inhalen van achterstanden.

De dag werd afgesloten met een onderzoeksmarkt, waarbij de aanwezigen onder het genot van een drankje en pianomuziek de producten van de diverse vak- en werkgroepen vrouwenstudies konden bekijken. Het echte resultaat van 'Met het oog op 2000' zal met

name in de toekomst moeten blijken. Het ziet er in ieder geval naar uit dat er een 'topoverleg' tussen de STEO en sleutelfiguren uit de wetenschappelijke wereld komt, mijns inziens een belangrijke maar ook gevaarlijke stap in de goede richting, afhankelijk van de invulling die men aan dit topgebeuren gaat geven.

Summaries

Jenny Dankbaar, *Pedagogical Expertise and Female Nature*

Feminists were not the only ones discussing the opportunities for jobs or professions specially for women. In pedagogical debates during the period 1900-1920 in the Netherlands when pedagogy was in a process of professionalisation and institutionalisation, Dutch pedagogues were discussing the possible forms and limitations of professional 'female' pedagogical expertise.

Except for specific pedagogical fields of activity (family or school) most pedagogues also considered 'sex-determinants' as specific forms of pedagogical expertise. Male and female educators were presumed to have qualities specific to their gender. This concept was shared by J.H. Gunning Wz., one of the founders of Pedagogy in the Netherlands. However, in his view female qualities were predominantly judged by their shortcomings, which needed to be compensated by pedagogical 'male' expertise. Because of Gunning's concept of 'female nature', the position of women was, in his view, limited to the position of 'consumer' of the pedagogical expertise of (male) 'others'; in his pedagogical concept 'femininity' and professional pedagogical expertise appeared to be mutually exclusive.

Saskia van Oenen, *Life-experience and book-knowledge*

The work of Jan Ligthart, a forerunner on progressive education at the beginning of the twentieth century is analysed in the light of his concept of educational knowledge and expertise. A comparison is made between the concepts of contemporary pedagogues: concepts formed during discussions on the subjectivity or objectivity of knowledge, the relationship between the theory and practice of education in the school and in the family, and the professionalisation of educational work in both areas.

In these discussions 'femininity' appears to be linked too easily to an unprofessional kind of knowledge, lacking in methodology. This article demonstrates how Ligthart made no distinction between different kinds of knowledge and how his concept of a self-reflecting and principally subject-bound practical theory gave women,

in their position as teachers and as mothers, an opportunity to take an expert part in the debate on pedagogical knowledge and expertise.

Liesbeth Bervoets, *The creation of social work as a result of a happy coincidence. The articulation of a female professionalism in social work around the turn of the century*

This article deals with the question of the way in which gender is used to articulate social work as a profession. It shows how the definition of the professional identity of the social worker has been influenced by the rise of the socialist and feminist movement. The pioneers of social work used the metaphor of 'spiritual motherhood' to create a professional identity, which was at the same time the female equivalent and a critique of the male professional identity.

Aafke Komter, *The construction of dilemmas within feminism*

In recent feminist publications one comes across two kinds of dilemmas: the dilemma between 'similarity and difference', and the dilemma in which 'differences in femininity' are set against 'sexual difference'.

These debates confuse the issue because it is not recognized that 'difference' and 'similarity' have different meanings in the different traditions in which these concepts figure. 'Difference' and 'similarity' are not necessarily opposites; neither do they, by definition, presuppose each other, as is often suggested. Moreover, the two concepts have different functions depending on the context in which they are used. They are not fixed but are 'construed' within different contexts. Therefore, there seems no point in construing, in advance, that 'similarity and difference' are opposites. Also, studying 'differences in femininity' does not preclude the analysis of 'sexual difference'.

Gegevens over de auteurs

Liesbeth Bervoets (1948) studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en werkt nu bij de Vakgroep Vrouwenstudies Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Jenny Dankbaar (1954) studeerde andragologie aan de Universiteit van Amsterdam en is thans onderzoeksmedewerkster van het Onderzoeks Zwaartepunt Vrouwenstudies, aangesteld bij de faculteit der Pedagogische, Andragogische en Onderwijskundige Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Mineke van Essen (1942) studeerde geschiedenis in Groningen en is nu hoofddocent historische pedagogiek aan de Rijks Universiteit te Groningen.

Aafke Komter (1947) studeerde sociale psychologie, promoveerde in 1985 en werkt sindsdien als onderzoekster in het kader van een C. en C. Huygens-stipendium aan het Sociologisch Instituut te Leiden.

Saskia van Oenen (1954) studeerde Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam en is nu onderzoeksmedewerkster van het Onderzoeks Zwaartepunt Vrouwenstudies, aangesteld bij de vakgroep Algemene Opvoedkunde van de faculteit der Pedagogische, Andragogische en Onderwijskundige Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Jacqueline Sibbes (1955) studeerde sociologie in Groningen en is thans freelance werkzaam als organisatie- en beleidsadviseur.

